

OCJENE I PRIKAZI

Filipović, Nedim. PRINC MUSA I ŠEJH BEDREDIN, »Svetlost«, Sarajevo, 1971. str. 767.

Historiografija kod nas u posljednjih dvadesetak godina bilježi vidan napredak i pokušava nadoknaditi vjekovno zaostajanje za Evropom u toj oblasti. U posljednjih nekoliko godina svjedoci smo pojave brojnih historiografskih monografija od kojih svaka za sebe čini kamenčić u mozaiku historije naših naroda, pa i dalje, čitavog Balkana. Posebno želimo istaći napredak osmanistike — historijske grane koja proučava povijest Osmanskog carstva sa svim institucijama i kulturnim ustanovama što je od osobitog interesa za proučavanje historije naroda za vrijeme osmanske vlasti.

Jedno od djela koje će pomoći boljem razumijevanju razvoja političkih, ekonomskih i kulturnih prilika na Balkanu u XV stoljeću je knjiga prof. Nedima Filipovića *Princ Musa i Šejh Bedreddin*. Knjiga tretira pitanje krize Osmanske imperije nakon provale Timura u Malu Aziju, smrt sultana Bajazita i borbu prinčeva za osmanski prijesto. Poseban interes za proučavanjem ovog složenog pitanja izaziva to što su u borbu za prevlast na osmanskome prijestolju posredno ili neposredno uključeni i balkanski narodi i što je njihova dalja sudbina zavisila od razvoja događaja u borbi za vlast osmanskih prinčeva.

Sultan Bajazit I je konsolidirao Carstvo uspevši da privoli balkanske kneževine na vazalni odnos. U njegovo vrijeme i Albanija je definitivno pokorena, a izvršio je prodor čak do Slankamena na Dunavu

što je rezultiralo dovođenjem i Vlaške u vazalni odnos. Nikopoljski krstaški rat (1396.) potvrdio je prevlast Osmanlija na Balkanu pa se prešlo na konsolidiranje stanja u Maloj Aziji. Bajazit je pripojio kneževinu Kadi Burhanuddina kao i Karamaniju i time stvorio moćnu carevinu koja se pružala od Eufrata do Dunava. U isto vrijeme je i Timur osnovao snažnu imperiju koja se protezala od Srednje Azije i Irana do Anadolije u kojoj su se sukobljavali interesi ovih dviju moćnih carevina. Najzad, u odlučujućoj borbi 1402. godine Timur je izvojevao sjajnu pobjedu zarobivši pritom Bajazita koji je uskoro iza toga umro. Mnogi osvojeni dijelovi Anadolije bili su za Osmanlije izgubljeni, a ono što je od nekadašnjeg ogromnog Carstva ostalo podijelili su Bajazitovi sinovi prihvativši Timura za vrhovnog gospodara njihovih zemalja. Timurovom smrću počinje borba za prevlast na osmanskome prijestolju.

Knjiga je podijeljena na uvodni dio, 13 poglavlja, te literaturu i izvore. U uvodnom dijelu (str. 5—47) autor je izložio pitanje nastanka Osmanskog carstva, »socijalno-klasnu sliku anadolsko-balkanskog prostora sa njenim moralno-političkim i idejnim emanisacijama«. Autor ističe da su »pokreti o kojima se ovdje govori jedan od značajnih momenata ne samo u unutrašnjem razvitku osmanske države, u istoriji uspostave turske vlasti na Balkanu, nego isto tako i jedan od ključnih elemenata u istoriji odnosa osmanske države i balkanskih država«. Teza koja je ovdje zastupljena i na kojoj je poenta cijele knjige je da je poraz Bajazita I u bitki kod Ankare poraz pokušaja stvaranja centralne vlasti koju su

razbili krupni feudalski koji su u odlučujućem trenutku okrenuli leđa Bajazitu i prešli na stranu Timura, što je rezultiralo pregrupisavanjem snaga i kontraofanzivom sitnih posjednika i seljačkih masa okupljenih kasnije oko princa Muse. Borba prinčeva Mehmeda i Muse za prevlast i odlučnost krupnih feudalaca (gazija), heterodoksnog dervištskih zemalja da pomognu Mehmedu direktno je doprinijela ujedinjavanju balkanskog i anadolskog dijela osmanske države, njeno jačanje i nestanak sa pozornice jedne po jedne balkanske države. Autor je posebno istakao ulogu sitnih feudala i ahija (istočnjačkog tipa vitezova) u prvoj fazi učvršćivanja osmanskog hejlika kao samostalne kneževine do formiranja jake osmanske države.

Nakon uvodnog dijela, u prvoj glavi (str. 48—101) govori se o građanskim ratovima u Anadoliji nakon Bajazitova poraza i raspada Carstva na posjede kojima su zagošpodarili Bajazitovi sinovi. Ovi građanski ratovi u Anadoliji iza ankarske bitke stajali su u tijesnoj vezi sa situacijom na Balkanu i bili su dobrim dijelom izraz opće situacije u osmanskom anadolsko-balkanskom prostoru. Oni su odraz klasne borbe krupnih feudalaca i njihovih zaštitnika prinčeva Mehmeda i Sulejmana s jedne strane i sitnopoljednika i princa Muse s druge strane. U ovoj glavi opisan je samo obračun prinčeva (Mehmeda i Use) u Anadoliji nakon čega su na pozornici događaja ostala trojica osmanskih prinčeva u borbi za vlast: Mehmed, gospodar Anadolije (prethodno je likvidirao drugog brata Isu) i Sulejman i Musa, pretendenti za prevlast u Rumeliji.

U drugoj glavi (str. 102—131) autor izlaže prilike u rasparčanoj Carevini nakon što je princ Musa, koji je bio u zarobljeništvu s ocem kod Timura, dobio slobodu i sam se uključio u borbu za vlast. Splet mnogih okolnosti, u prvom redu nezadovoljstvo vlašskog vojvode Mirče stanjem u kome mu je prijetila stalna opasnost od haranja Sulejmanovih akindžija, omogućili su Musi da se aktivno umiješa u borbu za prijesto u kojoj su u tom

momentu glavnu riječ vodila njegova dva brata Mehmed i Sulejman. Dolazak Muse u Rumeliju potpomogli su i begovi Rumelije, nezadovoljni teškom atmosferom i stalnim obrtima situacije. Iz početka su mnogi podržavali princa Musu zbog toga što su željeli da se stane u kraj anarhiji koja je cvjetala pod Sulejmanovom vladom, ali kasnije kad se vidjelo s kakvim programom Musa nastupa snage su se polarizirale, krupno plemstvo mu je okrenulo leđa, a sitni plemići, gazije i derviši, slobodni seljaci i razbaštinjeni plemići ostali su na njegovoj strani.

U trećoj glavi (str. 132—170), koju možemo smatrati i centralnim dijelom knjige, objašnjen je pokret princa Muse sa detaljnom ocjenom literature i izvora o ovoj temi. Po mišljenju prof. N. Filipovića, većina starijih historičara, povodeći se isključivo za osmanskim kronikama i nekolicinom bizantijskih kroničara pogrešno je ocijenila pokret princa Muse. Čak je i moderna turska historiografija i »tematski i metodološki zanemarila ličnost princa Muse« prikazujući ga »kao običnu prinčevsku figuru građanskih ratova postankarskog perioda«. Autor u ovoj glavi prvo utvrđuje vrijeme vladavine princa Muse u Rumeliji u čemu se također izvori ne slažu, a zatim objašnjava šta je dovelo do toga da princ Musa uspije doći na vlast i kakve su ga snage oborile s vlasti, uništavajući tako njegov antifeudalni pokret. Analizom svih dostupnih izvora i literature autor utvrđuje da je vrijeme boravka princa Muse i širenja njegova pokreta u Rumeliji bilo tri godine i pet mjeseci, dok je vrijeme njegove stvarne vlasti (od njegove pobjede nad princem Sulejmanom do poraza od Mehmeda) bilo između dvije godine i jedan mjesec i dvije godine i četiri mjeseca i osamnaest dana. Princ Musa je otpočeo svoj nastup borbom protiv krupnih feudalaca i njegov konačan pad bio je upravo uzrokovan opredjeljenjem krupnih feudalaca, kako Osmanske carevine tako i balkanskih država, da definitivno skrše antifeudalni pokret koji je predvodio ovaj pretendent na osmanski prijesto. U svim ovim zbi-

vanjima vrlo su važnu ulogu odigrali i kršćanski društveni slojevi na prostoru osmanske Rumelije i u neposrednoj njezinoj okolini.

U četvrtoj glavi (str. 171—207) autor knjige pravi digresiju od osnovne teme knjige i vraća se na »Neke osobitosti iz dotadašnjeg razvitka i ustrojstva Osmanske države« izlažući tu razloge i historijske uzročnosti osmanskog društva onakvog kakvo je bilo i uzroke brzog širenja carstva. U ovom poglavlju, kojem po našem mišljenju nije mjesto u ovom dijelu knjige, napravljena je analiza razvoja situacija od nastanka osmanskog bejlika do postankarskog perioda kako bi događaji koji su opisani u prethodnim glavama i koji će biti tretirani u glavama koje slijede mogli biti prihvaćeni kao logičan historijski razvoj društvenih prilika u Osmanskom carstvu. U ovoj glavi ponovo je istaknuta glavna snaga vojske Osmanskog carstva (O ovome je bilo riječi u uvodu i prethodnim glavama knjige). Da se naslutiti da su najveći strah neprijatelju zadavale akindžije sastavljene od seljačkih masa muslimana i kršćana koji su svojim upadima prije regularne vojske stvarali pometnju i rasulo u neprijateljskim redovima. Akindžije su za ratovanje bili motivirani time što su bili oslobođeni redovnih poreza i što su imali pravo na pljačku poraženih neprijateljskih gradova i sela. Tim borbenim elementom akindžija (sastavljenim najvećim dijelom od oguskih Turaka) i lijepim ponašanjem prema plebejskim masama poraženih naroda, a pokoravanjem ili likvidiranjem feudalne klase, autor objašnjava tako brzo i sigurno širenje Osmanske imperije. Pored navedenih razloga, veliku ulogu u sistemu Osmanskog carstva imala je ustanova timara kao specijalnog posjeda koji je dobijao ratnik za vojnu službu i druge vojno-upravne funkcije.

U petoj glavi (str. 208—242) ocrtan je timarski sistem u Albaniji, balkanskoj pokrajini koja je vrlo rano osvojena i za koju postoje vrlo stari popisni defteri. Prvi popis albanskih krajeva izvršen je već po-

četkom XV st, ali taj popis je izgubljen. Sačuvan je defter iz 1431/32. godine koji je izdao profesor Halil Inaldžik i koji pruža izvanredne podatke o timarskom sistemu u jednoj balkanskoj pokrajini koju su Turci osvojili. Iz ovog deftera da se zaključiti na koji je način likvidirana balkanska feudalna klasa, u kom se omjeru ona uglavala u novi osmanski feudalni sistem, koliko je u feudalnoj klasi osmanskog društva ostalo spahija kršćana itd. Turci su se koristili uslugama vlašskog stanovništva — slobodnih stočara; prihvatili su u vojne ili poluvojne organizacije sitne plemiće i one koje su prethodne vlasti degradirale te su trpjeli nasilje starih krupnih balkanskih feudalaca. Prihvatili su i obične seljake u akindžijske formacije. Osmanska vlast je nastojala da naseli i oživi puste krajeve, da podigne nova sela čime bi se ojačala ekonomika njenih posjeda. Posebnu pažnju osmanska vlast je posvećivala gradovima sa islamsko-orijentalnom fizionomijom koji su se razvijali uglavnom od starih balkanskih gradova naseljavanjem brojnog muslimanskog stanovništva. Analiza društveno-političkog i ekonomskog razvoja carstva, učinjena u ovom poglavlju, izvršena je da bi se kasnije vidjelo u kojim je redovima princ Musa imao podršku na Balkanu i na kakvoj je prekretnici bio Balkan u vrijeme rata osmanskih prinčeva za prevlast na Balkanu i u Anadoliji.

»Osmanska etnička kolonizacija na Balkanu« (u vezi sa uspostavljanjem i širenjem timarskog sistema) naslov je šestog poglavlja (str. 243—317) u kome su studiozno analizirani svi aspekti ovog vrlo bitnog pitanja u procesu učvršćivanja osmanske vlasti na Balkanu. U ovom poglavlju ponovo je istaknuta kolonizatorska uloga ahija i heterodoksnog dervišstva koji su imali presudnu ulogu u stvaranju novog islamsko-turskog građanstva u osvojenim gradovima Balkana na kojem se bazirala sigurnost carstva. U prvo vrijeme procenat islamiziranog stanovništva i naseljenih muslimanskih masa bio je mnogo manji od broja

kršćanskog stanovništva. No provalom Timura u Anadoliji, mase Turkmena, Kurda pa čak i Arapa iz Anadolije pobjegle su na Balkan i tu pojačavale kolonizaciju muslimanskih masa u Rumeliji. Osmanske kronike daju obilne podatke o preseljenju nomadskih plemena, ponajviše Turkmena i Tatara iz Anadolije na Balkan, ali ne spominju preseljavanje sjedilačkog stanovništva što je također drugim izvorima nepobitno utvrđeno. To nasilno preseljavanje (sürgüni) bilo je također jedan od bitnih faktora kolonizacije ne samo Balkana, nego i Anadolije balkanskim stanovništvom. Velika grupa Tatara, koja se bila sklonila na Krimu, poslije Timurove provale naselila se na Balkan i predstavljala važnu skupinu koja se postepeno uglabala u osmanski feudalni sistem. Autor stavlja akcenat u ovom poglavlju na objašnjavanje uloge koloniziranih nomadskih elemenata u Rumeliji u vremenu prije građanskih ratova i njihovo držanje i značaj u tim ratovima. Osmanske kronike govore o nezadovoljstvu turkmenskog stanovništva vladavinom princa Sulejmana i prilazuju tog stanovništva princu Musi. O položaju ovih masa daju dosta podataka i noviji rezultati turskih historičara M. T. Gökbilgina i H. Inaldžika. Radovi, prvenstveno ove dvojice, ali i drugih historičara, bazirani na popisnim defterima, daju još sigurnije podatke o položaju koloniziranog nomadskog stanovništva posebno u oblasti Jedrena, Balkanskog gorja, egejskog pojasa sve do Makedonije. To naseljeno islamizirano stanovništvo, nezadovoljno svojim položajem, odigralo je vrlo važnu ulogu u pokretu princa Muse zajedno sa vojnim redovima izraslim iz tog koloniziranog stanovništva i sa brojnim kršćanskim stočarskim seljaštvom iz koga su opet regrutovani vojni redovi vojnuka, martolosa, sokolara, akindžija i drugih. Kao rezultat toga krupni osmanski feudali i feudali balkanskih zemalja zblížili su se da bi zajednički štitili svoje interese. Zajednička opasnost od Musina pokreta dovela je u isti front takve protivnike kakvi su bili krupni osmanski feudali, stvarni nosio-

ci vlasti za vrijeme vlade Sulejmana, i Stefan Lazarević i drugi vladari koji su bili u vazalnom odnosu prema osmanskim vladarima.

Sedma glava (str. 318—373) posvećena je vladavini princa Muse u Rumeliji. Pošto je u ranijim poglavljima objašnjeno kako je došlo do toga da princ Musa preuzme vlast u balkanskom dijelu carstva i kakve su ga snage podržavale u borbi za prijesto, u ovoj glavi je analiziran sâm tok vladavine. Autor zaključuje da je princ Musa želio nastaviti posao koji je otpočeo njegov otac Bajazit I stvarajući jaku centralnu vlast bez oslonca na visoko plemstvo. Uz to, vrijeme s početka i sve do sredine XV stoljeća bilo je doba kada su se u razvitku osmanskog društva u toku dužeg razdoblja nagomilane suprotnosti počele manifestirati iziskujući svoje razrješene. To je, kako se ranije vidjelo, pogodovalo dolasku Muse na vlast u rumelijском dijelu Carstva. Isto tako je objašnjeno da se krupni feudali Balkana nisu nikad pomirili sa vlašću princa Muse i da su željno čekali priliku da se pomognu njegovom obaranje. To se ispunilo stupanjem na vlast Mehmeda kome su prišli ne zbog svog poturskog stava nego iz vlastitog interesa i interesa svoje klase koja je bila ugrožena. Pri kraju ovog poglavlja autor sagledava držanje kršćana u odnosu na Musin pokret i zaključuje, (više na osnovu pretpostavki nego postojećih izvora), da je siromašno stanovništvo u velikom broju prišlo Musinu pokretu, plemstvo i sitni svećenici su se držali prilično pasivno dok su krupni feudali, čak i oni koji su pomogli Musi da dođe na vlast, u odsudnom času, bili protiv Muse.

»Istaknute ličnosti Musina pokreta i Musine vladavine« — naslov je osme glave (str. 375—505) koja je gotovo mogla biti knjiga za sebe. Musin pokret nije bio plod slučajnosti opredjeljenja jednog čovjeka koga su podržavale uglavnom plebejske mase, nego zreo pokret koji je imao svoje ideologe i stoga bio veoma dobro razrađen i isplaniran. Glavna ličnost tog pokreta bio je šejh Bedreddin Mahmud, dinamičan pravnik i heterodoksn mistik.

Njegova uloga revolucionara dobar je primjer kako se vjerska i mistička misao primjenjivala u društvenom i političkom životu islamskog svijeta. Uspio je okupiti veliki broj Turkmena iz oblasti Izmira, Saruhana, Ajdina i Dobrudže, ali podržavali su ga i nezadovoljnici svih vrsta kao što su pogranične gazije, spahije lišene timara, polaznici medresa i kršćanski seljaci. Svojim slobodoumnim načinom tumačenja islama Bedreddin je uspio od ovih raznorodnih elemenata stvoriti jedinstvenu zajednicu. Autor zaključuje da Musin izbor Bedreddina za svog kaziasкера nije slučajna već motiviran Bedreddinovom aktivnošću u ranijem vremenu, koja je išla na ruku Musinu pokretu i koja se uključila u taj pokret kad je on započeo. Svi ljudi na koje se on oslanjao i koje je oko sebe okupljao bili su mu istomišljenici pa su nakon likvidacije Bedreddina nastavili sa širenjem učiteljevih ideja, a neki od njih su čak dizali ustanke. Istaknuti ljudi Musina pokreta su, pored Bedreddina, Kojuñ Musa — vojni komandant, Börklüdže Mustafa — Bedreddinov učenik koji je kasnije digao ustanak u oblasti Karaburun, Torlak Hû Kemal, također Bedreddinov učenik i sljedbenik, Mihal-oglu Mehmed beg i drugi. Svi oni su do zadnjeg časa bili uz Musu, a većina je i poslije Musine smrti produžila propagiranje socijalnih ideja kojima je začetnik princ Musa a glavni teoretičar šejh Bedreddin od Samavne.

U najkraćem, IX poglavlju (str. 506—518) pod naslovom »Bitka na Čamurluu« sažeto je izložen sam tok bitke u čijem datiranju (5. jula 1413.) mnogo pomažu naše kronike, a navedeni datum potvrđuje i pismo Dubrovčana Sigismundu.

»Ustanak šejha Bedreddina i njegovih pristalica« naslov je X glave (str. 519—609) u kojoj autor opisuje stanje u Osmanskoj carevini neposredno poslije dolaska princa Mehmeda na vlast ujedinjenog carstva. Bilo je to vrijeme bremenito teškoćama za novog sultana jer je morao ponovo osvajati neke izgubljene teritorije. Uz to, javljali su se

ustanci, u prvom redu ustanak šejha Bedreddina, a kasnije i njegovih pristalica. Nosioci pokreta bile su iste društvene snage koje su sačinjavale masovno jezgro pokreta princa Muse u Rumeliji tako da se može reći da je ustanak šejha Bedreddina i njegovih učenika bio druga etapa u borbi tih snaga samo što je proširena i na Anadoliju i što je u međuvremenu dobila na intenzitetu. Iako je Bedreddinov ustanak ugušen, a sam Bedreddin obješen, njegov pokret je nastavljen, budući da su pristalice njegovog učenja još dugo u raznim oblicima nastavljali svoju aktivnost.

O toj aktivnosti riječ je u XI glavi (str. 610—687) pod naslovom »Sudbina Bedreddinovog učenja«. U ovoj glavi je također riječ i o održavanju veza između Bedreddina i njegovih kasnijih sljedbenika i pripadnika drugih heterodoksnih derviških redova od kojih u prvom redu treba spomenuti kizilbaše, zatim jedan heterodoksn ogranak bajramija, hurufije, kod nas u Bosni hamzevije i neke druge. Vrlo je opširno i dokumentirano opisana sudbina učenja pristalica Bedreddina protiv kojih su izdavane fetve i koji su memilosrdno uništavani zbog svog sve većeg udaljavanja od ortodoksnog islama. No prof. Filipović konstatira da je učenje koje se razvilo pod utjecajem kazilbaša i bektasija, a vrlo je slično učenju Bedreddinovih pristalica, preživjelo i da je njegovo današnje stanje u Iraku, gdje još opstoji, opisao Ahmed Hamid Al-Sarraf u knjizi »Al-Shabak« (Bagdad, 1954.)

Mada donekle zakašnjelo, XII poglavlje »Naučna literatura u Bedreddinovu učenju« daje izvanredan pregled literature o Bedreddinu i njegovu pokretu, ocjenu te literature i zaključak da pitanje Bedreddinova pokreta nije još ni izbliza iscrpljeno u naučnim raspravama bilo iz tog razloga što ne postoje izvori iz kojih bi se ovo pitanje kompleksno riješilo bilo stoga što neki učenjaci Bedreddina naopravdano smatraju epizodnom ličnošću, a njegova učenika Düzme Mustafu smatraju ideologom Bedreddinova u-

stanka i ustanaka koji su potom slijedili.

U zaključnom dijelu knjige pisac se ponovo vraća na literaturu o Bedreddinu i Musi i, tvrdeći da o ovim krupnim ličnostima nije dovoljno pisano a kod nas gotovo ništa, smatra to razlogom »za nastanak ovog našeg rada, čiji je osnovni cilj da se za našu historijsku nauku da opšta slika tog ranijeg vremena u njenom optičkom prelomu kroz važne i simpotomatične pokrete dvojice ljudi, princa Muse i šejha Bedreddina«.

Na kraju knjige (str. 739—766) navedene su skraćeni citirane i konzultirane literature bez nekog naročitog reda. Djelo bi bilo svakako potpunije da je opskrbjeno rječnikom brojnih stručnih termina koji su za istoričare koji ne znaju turski velikim dijelom ostali neobjašnjeni, a znaatan broj termina nije moguće pronaći ni u rječnicima stranih riječi. Uz ovakva naučna djela redovno nalazimo i index nomenim čega je ovo izuzetno vrijedno djelo nažalost lišeno.

Slobodni smo ustvrditi, na kraju ovog kratkog prikaza sadržaja djela, da je ono plod dugogodišnjih istraživanja prof. Nedima Filipovića i čini riznicu znanja iz oblasti ranije historije Osmanskog carstva. Prava je rijetkost naići na djelo u kome je korišteno toliko neobjavljenih izvora i za koje je upotrijebljena tolika građa i literatura kao što je to slučaj sa knjigom Princ Musa i šejh Bedreddin. Stoga ovo djelo ne može biti mimoideno od naših historičara kad se bude pisalo o osmanskoj vladavini kod nas, s obzirom da nudi vanredno bogatstvo saznanja i informacija za sve one koje zanima osmanski feudalni sistem, posebno ranijeg perioda, zatim društvena, ekonomska i kulturna kretanja te epohe.

Fehim Nametak

Dr Adem Handžić, TUZLA I NJENA OKOLINA U XVI VIJEKU, izd. »Svjetlost«, Sarajevo 1975, str. 401.

nauke sve češće postavlja pitanje šta je u stvari grad, kako je nastao, kako se razvijao, odnosno kakva će

biti njegova dalja historijska sudbina. Prirodno je da savremenog čovjeka, koji je u svojoj ogromnoj većini izabrao grad kao okvir svog života, u prvom redu zanima budućnost grada. U koliko želimo utvrditi kakve nam perspektive pruža grad, onda na prvom mjestu moramo razjasniti njegov nastanak i razvoj, njegove historijske oblike i funkcije. Odatle proučavanje i istraživanje istorije čovjekovog urbanog razvitka i života ima danas izuzetan značaj. Općenito se može reći da je jugoslavenska historijska nauka postigla u tom pogledu već određene rezultate, ali mnogi urbani prostori još nisu istraženi niti su sagledane sve povijesne dimenzije različitih tipova gradova koji su se u prošlosti ovdje razvili.

Na jugoslavenskom prostoru razvila su se tokom srednjeg vijeka tri, po svojoj urbanoj strukturi, stilu i shvatanju svakodnevnog života, različita tipa gradova. Uz jadransku obalu razvili su se primorski gradovi sa svim odlikama mediteranskog grada, bilo u njegovoj zapadnoj, ili istočno-vizantijskoj varijanti. U sjeverozapadnim krajevima oformili su se slobodni kraljevski i biskupski gradovi srednjoevropskog tipa. Najzad, u središnjim i jugoistočnim predjelima Balkanskog Poluostrva dolazi tokom osmanske vladavine do formiranja gradova orijentalno-islamskog tipa. Odlike njihovih različitih tradicija i struktura opažaju se jasno i danas, te predstavljaju bitan element urbanog nasljeđa mnogih jugoslavenskih gradova. Zbog svih tih razlika u nas nije moguće dati jedinstvenu istoriju grada kao određenog socijalno-ekonomskog okvira ljudske djelatnosti, stila i oblika života. Posebno je metodološki neodrživo upoređivanje jednog ili drugog tipa gradova i formi njihovog političkog života.

Nasuprot gradovima u Primorju i na sjevero-zapadu, islamsko-orijentalni gradovi nastaju kao središta ne samo određenih privrednih aktivnosti (zanatstvo, trgovina) nego u prvom redu kao sjedišta nosilaca političke vlasti jedne strogo centralizirane države kakva je bila Osman-

ska Carevina. Odatle ovi gradovi nisu mogli imati ni administrativne niti sudske autonomije kakvu su uživali gradovi na Primorju ili u Srednjoj Evropi. Kao osnivači i graditelji osmanskih gradova najčešće se javljaju nosioci funkcija državne vlasti (obično sandžakbegovi i drugi). Zahvaljujući u prvom redu djelatnosti države, nakon dolaska Osmanlija i asimiliranja islamske civilizacije na znatnim prostorima Balkana — dolazi do snažnog razvitka urbanizacije koja svoje forme crpi iz duge tradicije gradskog života na Orijentu.

Orijentalno-islamski gradovi nastaju uglavnom na tri načina. Prvo, Osmanlije su zatekli jedan broj starih rudarskih naselja i trgova, obnovili ih i dalje razvili. Drugu grupu predstavljaju novi gradovi koji se osnivaju odlukom vlasti kao administrativni centri, najčešće kao sjedišta sandžaka i kadiluka. Najzad, u treću grupu spadaju oni gradovi koji su se postepeno razvili iz putnih ili karavanskih postaja, osobito na prelazima rijeka i klancima (derbendima). I ovi gradovi nastaju u pravilu odlukom centralne vlasti koja naređuje spahijama da na određenom mjestu podignu utvrdu, odnosno grad sa čaršijom kao središtem privredne i poslovne aktivnosti.

Istorija našeg orijentalno-islamskog grada nedovoljno je istražena. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini izuzetak donekle predstavlja Sarajevo.¹⁾ U istraživanju istorije ovih gradova mora se početi prije svega od turske arhivske građe koja sadrži podatke na osnovu kojih se može rekonstruirati etnički, privredni i politički razvitak različitih regiona i njihovih većih i manjih urbanih aglomeracija.

Upravo tim putem krenuo je dr Adem Handžić koji je za predmet

svog istraživanja izabrao problem demografskog i urbanog razvitka na jednom širem području koje se u savremenoj štampi i publicistici obično označava kao tuzlanski region. Autor je svojim istraživanjem praktično obuhvatio čitavu sjeveroistočnu Bosnu, ali je u središte stavio grad Tuzlu kao najznačajniju urbanu aglomeraciju tog područja. U naporima da rekonstruira etnički, urbani i privredni razvitak tog područja u prvom stoljeću i po osmanske uprave autor se uglavnom služio brojnim turskim neobjavljenim i objavljenim katastarskim defterima i drugim popisima koji su nastali u razdoblju od 1468. do 1600. godine. Pored toga, autor je koristio i mnoge druge turske i evropske izvore, a spisak pregledane literature sadrži oko 150 bibliografskih jedinica. Pažljivom obradom veoma obimnog i dosad nepoznatog arhivskog materijala autor je svoju studiju ispunio brojnim novim podacima koji u velikoj mjeri mijenjaju tradicionalnu sliku etničke, odnosno demografske i ekonomske strukture sjeveroistočne Bosne. Osnovne odlike ovih Handžićevih izlaganja su na prvom mjestu dokumentiranost i analitičnost.

Handžićeva studija se sastoji iz dva dijela: (1) *Tuzlanska oblast*, i (2) *Uže tuzlansko područje*. U prvom dijelu autor je u stvari obradio istorijat administrativno-sudskog i vojnog uređenja izvorničkog sandžaka, te etničke i demografske promjene koje su se desile na tom prostoru nakon uspostavljanja osmanske vlasti. Suprotno dosadašnjem mišljenju da je ovaj kraj došao pod osmansku vlast tek 1512, Handžić je sada dokazao da se to zapravo desilo nešto prije mjeseca aprila 1474. godine. Autor je dao dosta novih podataka o ranoj vojno-upravnoj i sudskoj organizaciji, te razvitku utvrđenih gradova na području sjeveroistočne Bosne (i dijelova sjeverozapadne Srbije koji su u administrativnom pogledu pripadali izvorničkom sandžaku), što je u našoj dosadašnjoj literaturi prikazivano uglavnom u opštim potezima.

Slijedeći turske katastarske deftere i druge popise, Handžić je uspio

¹⁾ Bibliografiju radova o jugoslavenskim gradovima pod osmanskom vlašću napisanih u razdoblju 1900—1970, vidi u *Balkanica*, III, Beograd 1972, str. 635—684.

rekonstruirati tok demografskog, odnosno etničkog razvitka sjeveroistočne Bosne od posljednjih decenija 15. do kraja 16. stoljeća. Do dolaska Osmanlija čitav ovaj kraj je bio prilično slabo nastanjen, sa desetak tvrđava i dva-tri naselja gradskog tipa. Jača kolonizacija ovog područja i brži razvitak pravih urbanih naselja počinju upravo sa učvršćenjem osmanske vlasti, posebno nakon osvajanja Slavonije i Ugarske 1526. godine. Autor posebno prati demografski i vjersko-kulturni razvitak osnovnih konfesionalnih skupina koje se javljaju u strukturi stanovništva posmatranog područja. Koliko je autor mogao utvrditi rani turski defteri nigdje ne pominju aktivne pristalice bosanske crkve, mada izvjesni toponimi ukazuju da su tu ranije živjeli bogomili. Osmanlije su na području sjeveroistočne Bosne zatekli desetak izgrađenih katoličkih samostana koje su držali franjevci, dok je prvi pravoslavni manastir Papraća (u nahiji Birač) podignut tek 1547. godine. Posebnu pažnju autor je posvetio procesu širenja islama i stanju i razvitku kulturnih prilika muslimanskog stanovništva. Na osnovu izvora, Handžić je procijenio da je već sredinom 16. stoljeća oko 40% stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni pripadalo islamskoj vjeroispovijesti. Analizom brojnih podataka autor je dao vrlo zanimljivu i potpunu sliku formiranja konfesionalno-etničke strukture posmatranog kraja, koja se u svojim današnjim karakteristikama počinje oblikovati upravo dolaskom Osmanlija. Handžićeva istraživanja su lijep dokaz da demografski procesi stalno traju i da prirodno i logično postepeno mijenjaju etničku strukturu različitih regiona.

Drugi dio Handžićeve studije odnosi se na uže područje Tuzle, pod kojim autor podrazumijeva dvije nahije sa dva gradska naselja: Donjom i Gornjom Tuzlom. Ovaj dio je znatno opširniji od prvog i predstavlja osnovni sadržaj Handžićevog rada. Proces urbanizacije kojem su Osmanlije dali značajan podsticaj iscrpno je prikazan i obrađen upra-

vo na primjeru razvitka gradova Donje i Gornje Tuzle. Brojnim podacima iz deftera i drugih izvora autor je rekonstruirao tokove urbanog širenja, oblike privredne aktivnosti i kulturnog života, posebno ulogu vakufa, u ova dva gradska naselja u 16. stoljeću. Izvjesna slabost rada je što autor nije u dovoljnoj mjeri zapazio i objasnio unutrašnje mehanizme i strukturu urbanizacije. Mogao se u tom pogledu slobodnije koristiti rezultatima moderne osmanistike, posebno sintetičkom studijom Halila Inal-džika o klasičnom dobu Osmanskog Carstva, koja je i kod nas prevedena i objavljena.

Na mjestu Gornje Tuzle Osmanlije su zatekli jednu varošicu sa franjevačkim samostanom. Od tada počinje brži razvitak grada, posebno zahvaljujući činjenici da je tokom 16. stoljeća Gornja Tuzla povremeno bila sjedište zborničkog sandžak-bega. Urbani razvitak Gornje Tuzle uglavnom se završava oko 1600. godine.

Nasuprot tome, razvitak Donje Tuzle bio je daleko intenzivniji. I ovdje su Osmanlije zatekli manje gradsko naselje sa franjevačkim samostanom, trgovom i vjerovatno nekom malom solanom. Brži razvitak Donje Tuzle počinje tek od kraja treće decenije 16. stoljeća. Krajem 16. stoljeća u gradu je registrirano 506 kuća od kojih su 113 bile hrišćanske. Za urbani razvitak grada značajna je činjenica da je Donja Tuzla 1573. postala sjedište kadiluka. Međutim, osnovu razvoja Donje Tuzle predstavljala je proizvodnja soli. Prije Osmanlija proizvodnja soli bila je sasvim neznatna i nije prelazila uske lokalne okvire. Ubrzo po učvršćenju svoje vlasti Turci počinju intenzivno razvijati proizvodnju soli. Već sredinom 16. stoljeća prihod od proizvodnje soli iznosio je oko 130.000 akči godišnje. Prvi zakon o tuzlanskim solanama donijet je oko 1548. godine. Sigurno je da su solane najviše doprinijele urbanom i privrednom razvitku Donje Tuzle. Pored znatnog izvoza soli, grad je postao istodobno važno zanatsko proizvodno središte. Sredinom

16. stoljeća u dvije Tuzle je registrirano 26 različitih zanata, koji su najvećim dijelom došli sa novom upravom, sa oko 200 esnaflija.

Handžić se nije samo zadržao na razvitku gradova nego je jednovremeno opširno obradio demografske procese i privrednu aktivnost na području nahija Gornje i Donje Tuzle. Najveći dio gornjotuzlanske nahije sa 27 sela i 4 naseljena čifluka ulazio je u sastav jednog carskog hasa. Nahija Donja Tuzla bila je znatno prostranija i obuhvatala je 56 sela i 5 naseljenih čifluka. Autor je veoma opširno razmatrao istorijsko-geografski i privredni razvitak ovih nahija i njihovih naselja. Na osnovu katastarskih deftera autor je dao potpunu sliku strukture njihovog stanovništva i rasprostranjenosti pojedinih ratarskih i voćarskih kultura i vrsta uzgajane stoke.

Studija Adema Handžića obiljem svojih podataka o demografskom i privrednom razvitku Tuzle i njene okoline od druge polovine 15. do kraja 16. stoljeća pruža izvanredan materijal i podlogu za svaki dalji i istraživački i sintetički rad na istoriji gradova i etničkih kretanja u Bosni i Hercegovini. U metodološkom pogledu ova studija predstavlja jedno zrelo djelo, koje A. Handžića svrstava među nekoliko danas vodećih jugoslavenskih osmanista.

Dr Mustafa Imamović

Dušanika Bojanić, **TURSKI ZAKONI I ZAKONSKI PROPISI IZ XV I XVI VEKA ZA SMEDEREVSKU, KRUŠEVAČKU I VIDINSKU OBLAST**, Istorijski institut, Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu, knj. 2, Beograd 1974, str. 177.

Izdavanje arhivske građe na turskom jeziku iz perioda osmanske vlasti u jugoslavenskim zemljama, u posljednje vrijeme uzima sve više maha u našoj izdavačkoj djelatnosti. Ti izvori, zaista i predstavljaju istorijsku građu koju treba izdavati i na kojoj treba zasnivati naše nove spoznaje o dugogodišnjem vladanju Osmanlija u našim zemljama. Sto-

ga i ovo izdanje zakona i zakonskih propisa iz XV i XVI vijeka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast predstavlja novi doprinos naporima da ti izvori postanu dostupni široj naučnoj javnosti.

Odimah na početku treba istaći napore koje je autor morao uložiti samo da bi prikupio i sistematizirao ovu, dosta obimnu građu. Naime, ovdje se objavljuje 76 zakona i zakonskih propisa iz XV i XVI vijeka za navedene oblasti i još četiri povelje koje su u vezi sa izdavanjem zakona. Ti zakonski propisi tretiraju veoma različitu problematiku, pa je i to predstavljalo jedan od problema pri sistematiziranju građe. Od 76 zakona koji se ovdje donose u srpskohrvatskom prijevodu 73 su sadržani u zvaničnim, originalnim ili prepisanim, popisnim knjigama carstva (defteri), a samo tri se nalaze u raznim zbornicima zakona i zakonskih propisa (pod red. br. 5, 6, i 19). Autor se pri prevođenju ovih dokumenata služio faksimilima originalnih dokumenata, izuzev u jednom slučaju gdje nije postojao faksimil, nego je donesen samo srpskohrvatski prijevod bugarskog izdanja tog izvora (red. br. 40).

Ovo izdanje sadrži prijevode izvora bez ikakvih komentara. Kako nije dat ni turski tekst izvora, bilo dešifrovan, bilo u faksimilima, to nije moguće cijeniti ispravnost i tačnost prijevoda. Međutim, poznavajući autora kao iskusnog i dobrog poznavaoca turskog jezika i turskih izvora, a naročito zakonskih propisa, može se sa sigurnošću uzeti da je prijevod ispravan. Istina, u Predgovoru i sam autor ističe da je nemoguće turski tekst iz XV ili XVI vijeka pretočiti u srpskohrvatski jezik XX vijeka, a da on ne izgubi u estetskom pogledu.

Za redosljed građe uzet je hronološki princip, tj. zakoni su doneseni od najstarije godine (*Zakon za defter vilajeta Braničevo iz 1468. godine*), pa redom do najmlađe (*Propis o hrišćanima u varoši tvrđave Smederevo iz Opširnog deftera Smederevskog sandžaka iz 1574 — 1595. godine*). Pri izdavanju arhivske građe ovaj princip je i najprikladniji. Radi bolje preglednosti materijala mislim da je bilo bolje

da se vodilo računa i o teritorijama (sandžacima) za koje se izdaju zakoni, pa da se rasporedila građa najprije po oblastima (smederevska, kruševačka, vidinska), a unutar ovih da se primijenio hronološki princip.

Svaki izdati dokument ima svoj redni broj od 1—76, zatim slijede podaci o izvoru, te podaci o eventualnom izdanju dotičnog dokumenta. Nakon tih osnovnih podataka dat je prijevod samog izvora. Kao što je poznato, turski zakoni nisu podijeljeni na članove nego se tekst daje kontinuirano, čak nema ni novih redova. Autor je uočio da bi slijeđenje ovog teksta i u srpskohrvatskom prijevodu dovelo do teškoća u snalaženju, te da ne bi bilo nikakve preglednosti, pa se odlučio da sam razbije tekst tako što je svaka cjelina izdvojena i obilježena rimskim brojem kao zaseban član. Istina je da ovakvo razbijanje prijevoda dosta odudara od originalnog teksta izvora, ali ima svoje opravdanje zbog dobre preglednosti.

Nakon prijevoda 76 turskih zakona i zakonskih propisa (str. 11 — 89) slijedi poglavlje sa naslovom *Dodatak zakonima i zakonskim propisima* (str. 91 — 105). U tom Dodatku donesen je prijevod četiri dokumenta u kojima su data određena objašnjenja u vezi sa zakonskim odredbama. To su: berat sa uputstvima za popis Vlahu iz 1489. do 1491. godine, berat sa uputstvima za popis Smederevskog sandžaka nešto poslije 1491. godine, objašnjenja o đumruku, vozarini i drugim taksama na dunavskim skelama iz 1520. godine i adalet-nama za Smederevski sandžak iz 1560. godine. Nakon toga dato je 20 faksimila sa tekstom nekih zakonskih odredbi koji se ovdje objavljuju.

Posljednje pogavlje nosi naziv *Napomene i objašnjenja* (str. 131 — 177). Tu su, ustvari, u obliku rječnika data tumačenja turskih termina koji se u djelu pojavljuju, zatim napomene o ličnim imenima i geografskim nazivima, te o manje poznatim predmetima materijalne kulture koji se javljaju u prevedenim tekstovima. Autor je dao obavještenje da su radi uštede prostora data samo neophodna objašnjenja i na-

pomene. Ovaj dio knjige predstavlja, zapravo, napomene (fusnote) koje u samom tekstu nisu na uobičajeni način označene. Svako objašnjenje određenog termina ili naziva ipak upućuje čitaoca na mjesto, odnosno stranicu na kojoj se taj termin spominje. Ovim napomenama djelo se i završava.

Zaključujući ovaj prikaz treba još jednom reći da smo dobili jedno vrijedno izdanje turske arhivske građe, koje, osim svog naučnog značaja, treba da bude podsticaj za dalje istraživanje i izdavanje ovakve građe za sve oblasti naše zemlje koje su bile pod osmanskom vlašću.

Fehim Dž. Spaho

Teufik Muftić, *ARAPSKO-SRPSKOHRVATSKI RJEČNIK*, Sarajevo, 1973, 2 vol. Str. XVIII + 3950.

Izučavanje jezika, i jezika u opštem smislu i pojedinih jezika, ima višestruk značaj. Od vremena kada se raspravljanje o jeziku smatralo nerazdvojnim dijelom filozofije (téchné grammatike) do danas, kada su u punom razmahu specijalističke jezikoslovne discipline, on je bio predmet izučavanja čitavog niza naučnih disciplina. U širokoj lepezi konkretnih ispoljavanja jezika, arapski jezik zauzima značajno mjesto prije svega zbog toga što spada u velike svjetske jezike i što je najrasprostranjeniji živi semitski jezik. Na izučavanje arapskog jezika nas nukuju i posebni društveni, kulturno-istorijski, jezički i drugi razlozi. Zbog toga je razumljiva pažnja koju je pobudio dvotomni *Arapsko-srpskohrvatski rječnik* dr Teufika Muftića ne samo među orijentalistima nego i među lingvistima.

Potreba za ovakvim rječnikom kod nas osjećala se već duže vremena, pogotovo zbog toga što je na dubljem izučavanju arapskog jezika, a pogotovo njegove leksike, donekadno učinjeno veoma malo. Istina, postoje manji namjenski glosari uz pojedine udžbenike i knjige kao što su uz *Gramatiku arapskog jezika*

Sikirića, Handžića i Pašića (Sarajevo 1936), *Izbor iz arapskog pjesništva* A. Kadića (Sarajevo 1913) i neke druge, ali oni, sasvim razumljivo, nisu ni iz daleka zadovoljavali ni potrebe srednjih škola, a da ne govorimo o potrebama fakulteta i savremene orijentalistike.

Nakon brojnih radova dr Teufika Muftića iz područja arabistike, a najčešće iz domena semantike, objavljenih u časopisu Orijentalnog instituta u Sarajevu, došao je ovaj *Rječnik* kao plod dugogodišnjeg rada i napora.

Autor je uzeo na sebe zadatak da bogatim izborom riječi, fraza i idioma iz gotovo svih područja ljudskog znanja i aktivnosti obuhvati ne samo savremeni arapski jezik i najvažnije naučne i tehničke termine nego i riječi starijeg perioda, klasičnog i starog, od kojih su neke danas rijetke ili potpuno izašle iz upotrebe, ali čije je poznavanje nužan preduslov za pravilno razumijevanje starije literature. I inače je gotovo nemoguće uspostaviti jasnu granicu, s obzirom na leksiku, između savremenog arapskog književnog jezika i klasičnog. U savremenoj arapskoj literaturi ne mali broj je onih koji i danas nastoje oponašati Abū Nuwāsa, Al-Gāhiza ili Ibn Ḥaldūna, ako ne sadržinom pjesničkog ili proznog izraza, onda svakako s obzirom na njihov jezik. Otuda sasvim opravdano autorovo opredjeljenje da u *Rječnik* uvrsti građu i iz klasičnog i iz savremenog arapskog jezika. Naravno, ovdje kao ni u ma kojem rječniku ne treba ni tražiti, niti očekivati da je svo bogatstvo jezika iscrpljeno. Jer, koliko god autor široko zamislio svoje djelo i koristio svaku priliku da ga upotpuni, jezik ne ostaje skučen u unaprijed određenim granicama nego kao sastavni dio života naroda on se vječno obnavlja i osvježuje.

Na samom početku rada na *Rječniku* autor se morao opredijeliti za jedan od dva najčešća načina redanja arapskih riječi u rječnicima. *Prvi*, strogo slijediti etimološko-semantički princip redanja arapskih korijena abecednim redom (naravno arapskim), i *drugi*, nizati riječi abe-

cednim redom bez obzira na etimologiju.

Oba ova načina imaju svojih prednosti i nedostataka. Prednost prvog je uglavnom u tome što pruža daleko više mogućnosti za studij arapskog jezika, jer polazeći od korijena kao krajnjeg semantičkog nosioca određenog pojma ili ideje i ishodišta za niz tvorbi može se pratiti njegovo prisustvo i transformacija u svim članovima odnosne porodice riječi, što je veoma instruktivno u semantičko-razvojnom pogledu. Prednost drugog načina klasifikacije je u praktičnoj upotrebi, što se ne može u potpunosti odrediti ni prvom. Autor se opredijelio za etimološko-semantički način, do sada uobičajeniji u arabistici.

U kratkim crtama princip kojim se autor koristio prilikom izrade ovog *Rječnika* izgleda ovako:

Jednokonsonantske riječi, slova, kratice i afiksi, te dvokonsonantske riječi (ukoliko nisu izvedene iz trilitera) izdvojene su kao zasebni korijeni.

Trokonsonantski korijeni (trilitere, kojih u arapskom jeziku ima daleko najviše) su obrađeni tako što najprije dolazi glagol I vrste (ukoliko ga ima) u 3. licu jednine muškog roda u perfektu, a ako ima više glagola I vrste istog korijena redani su po svom vokalizmu, odnosno po srednjem vokalu (a, u, i) imperfekta. Uz glagol u perfektu i oznaku za imperfekt naveden je i infinitiv (ili više infinitiva ukoliko ih ima, poredani najčešće abecednim redom ili na osnovu učestalosti upotrebe). Nakon prve vrste navedene su izvedene glagolske vrste (od II do XV) koje se javljaju kod dotičnog korijena redom uobičajenim u gramatikama. Zatim su navedeni glagolski oblici derivirani takođe od trilitera, bilo da su nastali reduplikacijom trećeg radikala, oblici s afiksom *w* ili *y*, ili da su denominalnog oblika. Od infinitiva izvedenih glagolskih vrsta koji su pretežno pravilni i participi, aktivnih ili pasivnih svih glagola, navedeni su samo oni koji imaju važna i specijalna značenja zajedno s ostalim

imenskim oblicima i poredani su po abecednom redu.

Kod višekonsnantskih korijena, kvadrilitera i kvinkvilitera, poredak je analogan.

Uz pojedine riječi navedene su po potrebi dvočlane sintagme, bilo da riječ stoji u genitivnoj ili atributivnoj vezi, a potom izrazi s više članova.

Potrebno je spomenuti da je autor kod imenskih oblika redovno navodio nepravilne oblike množine, a posebno isticao one koji imaju posebna značenja ili se javljaju u posebnim konstrukcijama, što je veoma korisno. Pravilne množine su navedene po potrebi. Ženski rod kod imenica je posebno naveden, a kod pridjeva redovno nepravilni oblici, a pravilni zavisno od potrebe.

Što se vokalizacije arapskog teksta tiče, može se reći da su glagoli navedeni u punoj vokalizaciji, a imenski oblici bez nunacije (tanwīna) ako imaju punu promjenu, a punu vokalizaciju imaju ako se mijenjaju nepotpuno (diptota). Određeni član *al* (ukoliko nije u sklopu nekog izraza) nije vokaliziran, kao ni prijedlozi iza glagola kada obilježavaju prepozicionalni objekat.

Za srpskohrvatski dio teksta može se reći da je autor, vodeći računa o jeziku uobičajenom u sadašnjoj govorno-književnoj praksi ijekavskog narječja Bosne i Hercegovine, uložio maksimum napora i uspio da da najpreciznije informacije, a u isto vrijeme da izbjegne bilo kakvu parafrazu ili opisivanje što kod prevođenja arapskih riječi i fraza katkada izgleda neizbježno. Naročita pažnja posvećena je sinonimima, pa su stoga navođeni i varijantni oblici pojedinih riječi i priličan broj stranih riječi, pogotovo iz oblasti nauke i tehnike.

Ovo djelo, pogotovo u svom prvom izdanju, nužno je moralo imati i izvjesnih nesavršenosti i nedostataka. One su prvenstveno rezultat načina štampanja (offset tehnika) i odnose se na izvjestan broj štamparskih grešaka, te se može nadati da će autor u eventualnom posebnom dodatku ukazati na njih. No, ti nedostaci nikako ne mogu umanjiti vri-

jednost ovog zaista imponantnog *Rječnika* koji sadrži oko sto pedeset hiljada arapskih riječi i izraza i rezultat je petnaestogodišnjeg rada, neuobičajenog napora, savjesti i požrtvovnosti. Time je naša orientalistika i leksikografija obogaćena jednim zaista vrijednim djelom.

Amir Ljubović

Sulejman Grozdanić, *NA HORIZONTIMA ARAPSKE KNJIŽEVNOSTI*, IP »Svjetlost« OOUR Zavod za udžbenike, Sarajevo, 1975.

Knjiga dr Sulejmana Grozdanića *Na horizontima arapske književnosti*, koja se pojavila u izdanju »Svjetlosti« iz Sarajeva, sastoji se, kako sam autor u uvodnoj stranici kaže, od šest studija nastalih u posljednjih nekoliko godina. Svaka od njih predstavlja zasebnu cjelinu i kao takva bila je objavljena u nekim sarajevskim časopisima. Ali isto tako, nijedna nije objavljena »u svom prvobitnom obliku i obimu«, nego su neke od njih proširene, dopunjene, ili je od dvije studije nastala jedna veća.

Prva studija pod naslovom *Uvod u arapskoislamsku estetiku* (str. 7—33) pisana je sa zadatkom »da pokuša istaći osnovne odredbe estetskog fenomena, prije svega, u arapskoj književnosti, a zatim i u ostalim arapskoislamskim umjetnostima«, pri čemu su obuhvaćene predislamska i islamska epoha koje »predstavljaju kontinuitet kretanja jedinstvenog, orijentalnoislamskog pristupa svijetu.« Naime, arapska književnost i umjetnost svoj razvojni put nalaze u okvirima islamske epohe, pa je zbog toga težište upravo na tom periodu. Kada je riječ o arapskoislamskoj umjetnosti, osnova na kojoj se zasniva i gradi estetika je, kako autor kaže, »orijentalnoislamska vizija svijeta, sa svojim višehiljadugodišnjim prirodno-socijalnim pretpostavkama i misaono-moralnim naslijeđem«, koja je »bila i ostala, kroz cijelu epohu srednjovjekovlja, religijska vizija«.

ali koja je ipak »hodom vremena i bogatim dodirima sa drugim kulturama, primala druge misaone uticaje.«

U daljoj razradi autor govori o stavu orijentalnoislamskog čovjeka prema prirodi kojoj se on potpuno predaje i u koju se uklapa, bez ambicija da svijet podređuje svojim željama, nego samo da svoj život proživi »što ugodnije, mirnije, mudrije, svrhovitije spram onosvjetskog cilja.« Kao rezultat takvog stava prema životu i svijetu u ovoj književnosti nije se razvio ni ep, ni roman, ni drama u kojima treba da se pojavi junak, ličnost koja će dominirati, niti se u umjetnosti figura čovjeka ističe u prvi plan, nego se uklapa u cjelinu kao jedan od elemenata koji doprinose njenoj harmoniji.

Osoben pogled na svijet arapskoislamskog čovjeka rezultirao je posebnom estetikom u arapskoislamskoj umjetnosti koja »nije opterećena širom i daljom angažovanošću i tendencioznošću u društvenom smislu, ona nije utilitarna«, ona »na prvom mjestu izražava ljepotu i harmoniju prirode i čovjeka u njoj.«

Estetiku u ovoj umjetnosti predstavlja slika »čiji je estetski efekat neposredan i aktuelan« za razliku od evropske estetike u kojoj »slika služi kao modus elaboracije ideje.« Orijentalnoislamska umjetnost za cilj ima ljepotu, kroz nju se manifestuju radost življenja, ljepota i uživanje u jedinstvu sa prirodom; ona se odlikuje dubokom misaonošću kroz na izgled jednostavne priče i neposrednošću koja čitaocu pruža smirenje i odmor.

Najzad, bitnu karakteristiku ove umjetnosti predstavlja tradicionalizam, vjernost starim formama, za koji Muḥammad Mandūr u djelu *An-Naqd al-manḥaḡī 'inda al-'Arab* kaže: »Tradicionalizam kod Arapa, posebno u književnosti, sasvim je evidentan, tako da je moguće kazati kako i krupni događaji koji su potresli njihov misaoni i duhovni život, kao što je islam, a zatim povezivanje sa drugim kulturama, posebno grčkom, nisu prekinuli kontinuitet te tradicije.«

Posebno poglavlje u ovoj studiji autor posvećuje književno-umjetničkim formama. On prvo daje pregled književno-umjetničkih formi u poeziji, jer »poezija zauzima nesrazmjerno više prostora i značaja nego proza«, a zatim govori o značajnijim proznim oblicima. Nakon ovog pregleda slijedi poglavlje o stilskim sredstvima u arapskoj književnosti, među kojima se posebno ističe *poređenje* kao najznačajnije i najzastupljenije sredstvo u poetici arapske književnosti sa »toliko efektnih, originalnih i lucidnih, svježih i iznenadnih poređenja da djeluju gotovo kao estetski šok.«

Druga studija u ovoj knjizi *Stara arapska poezija* (str. 35—50) govori prvo o vremenu i prostoru u kome je nastala i razvijala se ova poezija. Riječ je o periodu od kraja V do početka VII vijeka, periodu prije pojave islama u kome su Arapi, lutajući nomadi s jedne strane, i stanovnici gradova, s druge strane, kroz svoje kontakte, prvenstveno trgovačke, sve više se približavali ideji o jedinstvu svih Arapa.

Bez obzira na različite teze o njenom nastanku i originalnosti, ostaje činjenica da je u VIII vijeku, kada se počela bilježiti ova poezija, sakupljeno veliko poetsko bogatstvo, do tada prenošeno s koljena na koljeno preko pjevača — ravnja (*rāwī*). Tada se pojavljuje i najpoznatija zbirka pjesama ove poezije — *al-Mu'allaqāt*, sastavljena od sedam do deset pjesama pobjednica na sajmu u Ukāzu.

U ovoj studiji posebno mjesto zauzima dio o kasidi (*qašida*) kao razvijenom obliku predislamske pjesme, kao i dio o »opšte ljudskim vrijednostima« ove poezije u kojoj »nalazimo i obavještenja o 'unutrašnjoj slici' života, o tome kako su stari Arapi mislili, kako su se odnosili prema životu, prema vječnom pitanju o smislu postojanja, kako su osjećali, kako su doživljavali sreću i nesreću, kako su voljeli i mrzili, radovali se i patili, koji su im bili običaji, koje su vrline a koje mane imali, koje su im bile bitne moralne i ljudske vrijednosti, i, najzad, kako su se snalazili u teškim uslovima života u pustinji. Dakle, nalazimo

u njoj one opšteljudske teme koje su uvijek prisutne u svakoj pravnoj poeziji i umjetnosti uopšte, nalazimo čovjeka, nalazimo sebe.«

U dijelu koji govori o poetici srećemo se sa istim zaključcima koji su doneseni kada je bilo riječi o stilskim sredstvima u prvoj studiji u ovoj knjizi, ali na to je sam autor upozorio kada je rekao da se »javljaju kraća mjestimična ponavljanja koja nisu mogla biti izbjegnuta zbog prirode nastanka djela.«

U dodatku ovoj studiji, pod naslovom *Pjesnička nadmetanja u starih Arapa* (str. 51—56), autor govori o pjesničkim festivalima na sajmovima, među kojima su najpoznatiji oni koji su održavani u 'Ukazu i Mirbadu. Posebno mjesto ovdje zauzima 'Ukáz za koji se veže nastanak već spomenute zbirke *al-Mu'al-laqāt* i čiji je jezik bio osnova klasičnog književnog arapskog jezika. 'Ukáz je nestao, »vjetrovi pustinje zameli su mu svaki materijalni trag na zemlji, ali su u poeziji njegovi tragovi još i dan-danas veoma prisutni.« Kasnije je nestao i Mirbad, »ali je ostalo bogato književno nasljeđe i tradicija koju su irački pjesnici posljednjih godina oživjeli, organizirajući pjesničke festivale u Basmri.«

U radu *Islam kao socijalna vizija svijeta* (str. 57—86) u kratkom uvodnom dijelu daju se podaci o ulozi islama u životu Arapa. Islam kao nacionalna religija Arapa u stvari je mnogo više od toga, jer »sav društveni i politički, te kulturni i umjetnički i ostali duhovni život Arapa tokom posljednjih trinaest stoljeća odvijao se, a i danas se to u velikoj mjeri događa, u znaku islama i njegovih intelektualno-moralnih vrijednosti i učenja.«

Zatim autor govori o izvorima islama koji su »snažno uplivali na njegov cjelokupni razvitak« i ističe da »prvi izvor predstavljaju »stare orijentalne civilizacije, a naročito semitske« čiji je »nasljednik«, »izdanak« i »nastavljač« islam koji je »mnoge institucije naslijeđenih socijalnih i duhovnih struktura ne samo sačuvao nego ih je i unaprijedio i doveo na viši nivo i do savršenijeg

oblika, dajući im naravno svoju boju i dimenziju«, dok drugi izvor predstavlja »društvo predislamskih Arapa sa svoja dva glavna konstitutivna dijela: gradskim i beduin-skim stanovništvom« pri čemu su ovi prvi, tj. gradsko stanovništvo, imali značajniju ulogu u ujedinjenju na bazi jedinstvene religije — islama. Tako će Muhamedov poziv na novu, monoteističku vjeru, u početku izrazito religiozan, ubrzo prerasti u »socijalno-politički i državotvorni pokret.«

Poglavlje o »socijalnim strukturama« posvećeno je specifičnostima »orijentalnog feudalizma«, koji se nije mogao razviti u kapitalizam. Uzroke za to autor objašnjava prirodnom zemljišne svojine za koju je »karakteristično odsustvo 'čiste' privatne svojine nad zemljom kao sredstvom za proizvodnju«, zatim sistemom novčanog lena koji se uz zemlju proširio i na druge oblasti ekonomskog života i vojno-feudalnom strukturom gradskog stanovništva koja je onemogućavala pojavu građanske klase kao socijalno-klasne kategorije.

Ključni dio ove studije posvećen je islamu kao ideologiji, pri čemu se posebno ističe da njegovu pojavu i razvoj treba gledati u vremenu u kome je nastao i da se zbog toga »ne može apsolutizirati ni islam ni arapskoislamski način mišljenja.« Dogmatsko-religijski način mišljenja koji u islamu preovladava nad racionalno-dijalektičkim je »jedna od najnegativnijih činjenica koje su stajale i još stoje na putu radikalnijeg kretanja arapskoislamskog svijeta ka progresu.« Ipak, arapskoislamski svijet kreće se sigurno putem prevazilaženja »medijevalnog načina mišljenja i »nazire se početak kraja javne uloge religije na svjetovnom planu, uloge koja u modernom društvu, i kapitalističkom i socijalističkom, sve više pripada nacionalnoj misli izraženoj u filozofiji i naukama.«

Studija pod naslovom *Islamska minijatura i al-Wāsiṭī* (str. 87—108) govori o likovnim umjetnostima u islamu, pri čemu informiše čitaoca o dosadašnjim istraživanjima na tom polju i o podijeljenosti mišlje-

nja među naučnicima koji se bave ovim problemom. Pri tome se autor ponovo vraća na »orijentalnoislamski pogled na svijet« i neisticanje čovjeka u prvi plan, nego njegovo uklapanje u kompoziciju. Drugi momenat koji karakteriše položaj figurativnih likovnih umjetnosti u islamu je odnos Semita, a posebno Arapa, prema raznim umjetnostima kao tehnikama, gdje je dominantna umjetnost riječi.

Poglavlje o islamskoj minijaturi daje pregled nastajanja ovog oblika islamskog figurativnog slikarstva, tačnije njegovog preuzimanja iz vizantijske i sasanidske likovne umjetnosti i ukazuje na posebne karakteristike koje srećemo u minijaturi, pri čemu se ističe odsustvo perspektive, neprikosnovenost integriteta i simboličko predstavljanje objekata kao elemenata cjeline. Dekorativnost islamske minijature daju, prije svega, veoma pažljivo odabrane boje, čemu je slikar posvećivao naročitu pažnju, i bogatstvo ornamentalnih elemenata.

Uz informativni prikaz arapske škole minijaturnog slikarstva, autor posebno govori o al-Wāsiṭi-ju i ističe njegovu »pionijsku ulogu u islamskom minijaturnom slikarstvu, njegovu originalnost, stvaralačku snagu i kulturno-istorijski značaj« koje pominju istoričari islamske umjetnosti. Ovdje su opisane i neke njegove ilustracije koje, nažalost, nisu mogle biti i donesene, ali koje ukazuju na to da »al-Wāsiṭi-jeve minijature predstavljaju pravu riznicu ljepote, harmonije, osebnog kolorita, izvanrednog crteža, bogate i bujne ornamentike, svojevrzne živosti i svježine, kao i istinski izraz žive, plastične realnosti, dokument jednog vremena i čovjeka u njemu.«

Tawfiq al-Ḥakīm, »najveći živi pisac arapskog svijeta«, i dio njegovog djela predmet su studije *Misaone drame Tawfiqa al-Ḥakīma* (str. 109—142) u kojoj autor, dobar poznavalac ovog pisca o kome je odbranio i svoju doktorsku disertaciju, u početku daje biografske podatke o ovom plodnom stvaraocu koji je »objavio preko pedeset knjiga drama, pozorišnih komada, zapisa, esejističkih rasprava o knji-

ževnosti, umjetnosti i filozofiji te istoriji književnosti«, što je »svakako uticalo na nivo izvjesnog broja njegovih djela, ali u tom impozantnom broju ima djela koja će svakako zbog svoje izuzetne umjetničke vrijednosti i duboke poruke dugo ostati u centru pažnje ne samo kritičara nego i čitalačke i pozorišne publike i izvan arapskih zemalja.«

Govoreći o misaonim dramama Tawfiqa al-Ḥakīma i analizirajući najpoznatije među njima, autor je želio da prikaže al-Ḥakīm-ov način mišljenja i njegovo shvatanje intelektualno-moralnog stanja savremenog arapskog svijeta. Ovdje je predstavljeno pet misaonih drama ovog pisca: *Ahl al-kaḥf (Legenda o spašavačima)*, *Šehzād, Sulaymān al-Ḥakīm (Solomon Mudri)*, *al-Malik Udīb (Kralj Edip)* i *Pigmalion*. Nakon detaljne analize ovih drama, autor izvlači slijedeći zaključak: »Osnovna, crvena nit misaonih drama Tawfiqa al-Ḥakīma s obzirom na način mišljenja jeste stav za racionalno-istorijski, dijalektički način mišljenja, za način mišljenja u relativnim kategorijama, koji uvažava realnost i odnose koji u njoj vladaju. Taj stav sadrži i odbacivanje subjektivističke istine, koja je u dijamestralnoj i suštinskoj suprotnosti sa objektivnim istinama.«

Posljednja studija u ovoj knjizi, *Poezija i revolucija — 'Abdulwahhāb al-Bayātī* (str. 143—161), predstavlja nam »prvo ime savremene arapske poezije«, uz moto koji ukazuje na opredjeljenje ovog pjesnika i u kome al-Bayātī kaže: »Umjetnik mora, po svojoj najdubljoj vokaciji, da izgorn sa drugima kad vidi da i oni gore, a da stane na drugu obalu i utone u monaške molitve, to nikada nije predstavljalo svojstvo pravog umjetnika.« Životni put al-Bayātī-ja bogat je i na pjesničkom i na revolucionarnom polju, njegova poezija »na pravi način odražava sadašnja stanja i stremljenja arapskog svijeta uopšte i njegove zemlje posebno, i to ne samo na socijalnom, nego i na širem, kulturnom planu.« Bitne karakteristike al-Bayātī-jeve poezije ilustrovane su stihovima iz njegovog bogatog pjesničkog opusa, koji pokazuju njegovu

ljubav prema domovini i čovjeku u njoj, njegova osjećanja u teškim tremucima samoće i depresije u izgnanstvu, a zatim vjeru u bolje sutra, u snagu čovjeka i njegove ličnosti, kao i osjećanje tuđine i čežnju za domovinom koji »predstavljaju u al-Bayāti-ja psihološku nit na koju se nadovezuje veći dio njegovog pjesničkog djela.«

Sve ovo ukazuje da je savremena arapska i evropska kritika s pravom uvrstila al-Bayāti-ja u pionire moderne arapske poezije, čije je pero čvrsto vezano za »socijalnu i političku situaciju u kojoj se nalazi svijet u kome i o kome neposredno pjeva pjesnik.«

Knjiga *Na horizontima arapske književnosti* predstavila nam je širok dijapazon interesovanja i tema koje autor istražuje. Od *Uvoda u arapskoislamsku estetiku* u kome se daju »odredbe estetskog fenomena u arapskoj književnosti«, preko *Stare arapske poezije* i njenih estetskih vrijednosti, do *Islama kao socijalne vizije svijeta*, čitalac nalazi orijentalnoislamsku viziju svijeta i stav orijentalnoislamskog čovjeka prema prirodi kao odgovor na mnoga postavljena pitanja. Otuda i izvjesno ponavljanje koje se javlja u ovim studijama. Iako se ono osjeća kada se tekstovi čitaju kontinuirano, njegovo opravdanje moramo naći u »prirodi nastanka djela«, kako to sam autor kaže kada govori o »nedostacima ove knjige«. Ovdje ćemo dodati da ovi »nedostaci« nimalo ne umanjuju vrijednost svake studije posebno, pa time ni vrijednost knjige kao cjeline. Što smo ovdje više prostora posvetili prvim studijama, razlog je u širini pitanja koja one postavljaju i na koja ukazuju, dok su posljednje studije ograničene na jednu određenu ličnost i njeno djelovanje u svom domenu, pri čemu je autor svaku od ovih ličnosti opisao u vremenu, prostoru i oblasti u kojoj se javlja i ističe. Uz al-Wāsiṭī-ja je dat iscrpan tekst o islamskoj minijaturi, uz al-Hakīma su detaljno predstavljene njegove najpoznatije drame, a uz al-Bayāti-ja »društveno-politička i intelektualno-moralna i kulturna klima« koja

ne dozvoljava »opstanak u zavjetri ni događaja.«

Na kraju ćemo istaći da je uz *Indeks ličnih imena* donesena i *Napomena o transliteraciji*. Sistem koji je ovdje donesen dosljedno je sproveden i ujednačen u arapskim riječima kroz cijelu knjigu. Poseban akcenat ovdje stavljamo na njegovu jedinstvenost, jer smatramo da nije toliko važno koji će sistem transliteracije upotrijebiti autor radova iz ove oblasti, koliko je važno da onaj sistem za koji se odluči bude jedinstven.

Lejla Gazić

Smail Balić, KULTURA BOŠNJAKA — MUSLIMANSKA KOMPONENTA, vlastito izdanje, Wien 1973, str. 247 + ilustracije (tabl. XIII).

Knjiga dra Smaila Balića već je poznata našoj naučnoj javnosti poslije prikaza prof. Branislava Đurđeva (Godišnjak Društva istoričara XX, Sarajevo 1974, str. 236—241), ali kako je ona u prvom redu doprinos orijentalističkoj nauci, želimo da na ovom mjestu ukažemo na njenu pojavu.

Od pojave Bašagićeve knjige Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti (Sarajevo, 1912) udio Muslimana u ukupnoj produkciji kulture Bosne i Hercegovine počinje se sistematičnije istraživati. Poslije Bašagića je i Mehmed Handžić dao i na arapskom (Kairo, 1930) i našem jeziku (Sarajevo, 1933) pregled književnika koji su stvarali svoja djela na orijentalnim jezicima u Bosni i Hercegovini, a 1973. pojavljuje se i knjiga Hazima Šabanovića (Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima) koja obimom i sadržinom nadmašuje rezultate prethodnih istraživača. Ovo su samo najkrupniji rezultati na polju istraživanja nasljedja bosanskohercegovačkih Muslimana iako je u međuvremenu objavljeno niz kraćih studija, osvrta i prevoda koji su tretirali pojedina pitanja ili pojedine autore iz ove složene problematike i tako doprinijeli njenom upoznavanju. Sve tri

prethodno spomenute knjige i brojni radovi bave se uglavnom književnim stvaralaštvom Muslimana na orijentalnim jezicima zadržavajući se na onom periodu te produkcije dok se Bosna i Hercegovina nalazila u sastavu Osmanskog Carstva. Mora se istaći da su ovi sumarni pregledi stvaralaštva naših ljudi na orijentalnim jezicima vrlo značajni, ali zbog nedostatka svestranijih istraživanja pojedinih važnijih pisaca i kompletnih škola još uvijek je ono što znamo o stvaralaštvu naših ljudi toga vremena prilično oskudno. Predstoji još dosta rada na proučavanju naše baštine prije nego se donese kompetentniji sud o njenom mjestu u kulturi južnoslavenskih naroda.

Pred nama je knjiga dra Smaila Balića koja predstavlja prvu sintezu »o raznolikom i bujnom kulturnom životu« Muslimana Bosne i Hercegovine. Predmet knjige je kulturno stvaralaštvo Muslimana od potpadanja Bosne pod osmansku vlast do sedamdesetih godina našeg stoljeća. Zadatak koji je sebi pisac postavio bio je vrlo težak i složen, pa je sasvim umjesna autorova primjedba da je s nedostacima i prazninama unaprijed računao. Moramo odmah reći da su praznine i nedostaci sitni i zanemarljivi u odnosu na glavne kvalitete knjige.

Sadržaj knjige je podijeljen na:

- A — Uvod (str. 11—20)
- B — Narodnu kulturu (23—49)
- C — Kulturu školskog tipa (53—174)
- D — Tabelačni pregled najnovijeg razvoja (177—184)
- E — Zaključak (187—192)
- F — Zusammenfassung (195—204)
- G — Bibliografiju (207—230)
- H — Registar imena (233—247) i
- I — Ilustracije, Tabele I—XIII.

U Uvodu je dat pregled razvoja kulturne misli u Bosni od predosmanskog perioda do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Autor ističe da su Osmanlije zatekli u Bosni priličan broj spomenika predislamske kulture Bosne, ali da kulturni život Bosne počinje bujati upravo dolaskom Osmanlija. U to

doba Bosna doživljava velike transformacije ne samo u pogledu duhovne nego i materijalne kulture. U pogledu duhovnog stvaralaštva Bosna je dala niz učenjaka, pisaca, pjesnika i kroničara koji su postali poznati ne samo u granicama Osmanskog Carstva nego i u Evropi. Slabljenjem Carstva i dolaskom Austro-ugarske gasi se jedan oblik stvaralaštva Muslimana u Bosni i Hercegovini koji se sporo, ali postepeno počinju uključivati u kulturne tokove Evrope.

Bogatstvom doživljaja muslimanskog stanovništva koje je živo sudjelovalo u javnom životu zemlje može se, po autoru, objasniti ljepota velikog broja muslimanskih narodnih pjesama. U poglavlju o narodnom stvaralaštvu dat je pregled najznačajnijih dostignuća u poeziji, muzici, pripovjedaštvu i dramskoj umjetnosti. Svakako da su najčuvenije narodne pjesme Muslimana Bosne i Hercegovine pa njima, posebno Hasanaginici, autor posvećuje najviše pažnje. Analizirajući nekoliko narodnih pjesama autor upoređuje, na primjer, motiv smrti u narodnim književnostima zapadnih naroda i istočnjačkim pjesmama, te konstatira da na Zapadu smrt dolazi kao uzrok rastanku, dok je na Istoku ona njegova posljedica. Na osnovu ovoga slijedi zaključak da u ovome »ima udjela muslimanska mistika, koja u sjedinjenju bivstvovanja (wahdat al-wuġūd) vidi vrhovni domašaj ljubavi: božansku ljubav. Bosanska tragička pjesma zauzima ponekad srednje mjesto između dvije navedene krajnosti«. Zaključak je na mjestu, ali bi pri svestranijem valoriziranju muslimanske narodne poezije i njenim kompariranjem sa zapadnom odnosno istočnjačkom poezijom trebalo obaviti brojna uporedna istraživanja. Isti sud bi se mogao izreći i za drugi dio ovog poglavlja: Materijalni vid (Narodna dekorativna umjetnost i Stambena kultura) u kojem autor daje najznačajnije primjere materijalnog narodnog stvaralaštva bosanskohercegovačkih Muslimana.

Najveći i najznačajniji dio knjige je posvećen kulturi školskog tipa

koja obuhvata period od islamizacije Bosne do naših dana. Čitav ovaj period autor je u knjizi podijelio na osmanlijsko, austrijsko i jugoslavensko razdoblje, te novo doba koje obuhvata kulturni razvoj iza II svjetskog rata. Sasvim je razumljivo što je osmanskom periodu posvećeno najviše prostora jer je vrijeme od 415 godina vlasti ostavilo Bosnu i Hercegovinu ispunjenu monumentima orijentalne kulture. Sam ovaj period je tretiran u tri odvojena poglavlja: Duhovna kultura, Materijalna kultura i Stara bosanska književnost u stranom svijetu. U sferi duhovne kulture dat je pregled književnog rada naših ljudi na orijentalnim jezicima, epistolografija, aljamiado-pjesništvo i biblioteke. Književni rad na orijentalnim jezicima dat je pojedinačno po jezicima (arapskom, turskom i perzijskom) i po vrstama (proza i poezija). Ovdje možemo reći da je pisac dao vrlo kratak i sumaran pregled ovoga stvaralaštva i to samo glavnih predstavnika književnosti na orijentalnim jezicima kod nas, dok je nekoliko vrlo značajnih imena iz ovog područja ostalo po strani. Proporcionalno drugim poglavljima ovo nije sasvim kratko, ali je nedovoljno za svestranije sagledavanje ove problematike, pa je samim tim izostala mogućnost i da se spomenu najvažnija imena iz oblasti ovog stvaralaštva. Izbor spomenutih imena nije izvršen najsretnije, pa je izostalo nekoliko poznatih pjesnika koji imaju svoje divane i druga djela (Nihadi, Fadil paša Šerifović i dr.).

Aljamiado pjesništvu je posvećeno i dovoljno prostora i dosta ljubavi pa je ovaj oblik stvaralaštva Muslimana tretiran na jedan nov način. Nasuprot dosadašnjim istraživačima ovog dijela našeg kulturnog blaga koji su smatrali da je ovo stvaralaštvo i obimom i kvalitetom daleko ispod stvaralaštva na orijentalnim jezicima, Balić smatra »da je u njemu sačuvan punovrijedan književni iskaz svoga vremena. One (aljamiado pjesme), dakle, pristaju uz bok drugih, priznatih literarnih ostvarenja Južnih Slavena«. Smatramo da uistinu ima nekoliko vrlo lijepih pjesama spjevanih našim jezikom, a zapisanih arapskim pi-

smom, ali je teško naći u tako obimom maloj produkciji pjesmu koja bi se mogla uporediti sa *Mi'rāḡiyom* Sabita Užičanina, odlomcima Nihadijeva *Divana* ili *Rubā'ijama* Fadil-paše Šerifovića. Možda je autor poredio aljamiado poeziju sa stvaralaštvom drugih južnoslavenskih naroda.

Podaci o bibliotekama koje sadrže orijentalne rukopise su vrlo interesantni. Dat je pregled nastanka javnih i privatnih biblioteka od XVI st. do danas. Nepotrebno je bilo, međutim, davati precizan broj rukopisa pojedinih biblioteka jer takvi brojevi otkupom rukopisa iz privatnih zbirki stalno se uvećavaju. Broj rukopisa Gazi Husrevbebove biblioteke davno je nadmašio cifru od 4325 kodeksa koliko spominje Balić, a primjera radi u ovom trenutku Orijentalni institut u Sarajevu posjeduje imponzantan broj od 4900 rukopisnih kodeksa koji se svakim danom povećava.

Lijep pregled materijalne kulture i likovnih umjetnosti sa indexom imena slikara, kaligrafa i minijaturista dat je u poglavlju Materijalna kultura. Iza ovog poglavlja slijedi pregled stare bosanske književnosti u stranom svijetu gdje su nabrojani najvažniji prijevodi literarnih djela naših autora na orijentalnim jezicima na engleski, francuski, mađarski, njemački, rumunjski, ruski i srpskohrvatski. Potom je dat pregled tiskanih djela bosanskih pisaca osmanlijske škole na istočnim jezicima i pregled važnijih prijevoda Hasanaginice.

Austrijsko razdoblje (1878—1918) je znatno šire obrađeno nego »jugoslavensko i hrvatsko« (1918—1945), a u najnovijem kulturnom razvoju (1945—1971) spomenuta su najvažnija imena iz područja književnosti, likovne umjetnosti, kazališne i filmske umjetnosti i muzike i folkloru. Uočljivo je da ovu oblast autor manje poznaje pa je prilazeći nabranjanju imena bio dosta nekritičan. Odsjek o naučnom radu obuhvaća: humanističke znanosti i prirodne nauke i tehniku, a pod naslovom Publicistika dat je pregled najpoznatijih novinara i prevodilaca, zastupljenost u stranoj

publicistici te pregled novina i časopisa. Metodološki je pogrešno što je autor ovdje išao do naših dana jer »Bošnjaci« ne postoje od austrijskog perioda, a kako je autor htio da dá pregled kulturnog stvaralaštva Muslimana do danas trebao je koristiti termin bosanskohercegovački Muslimani.

Knjiga sadrži i Tabelarni pregled koji obuhvaća: književne radnike Muslimane, znanstvene radnike, likovne umjetnike, kazališne i filmske umjetnike, skladatelje, dirigente, pjevače, interpretatore narodne pjesme i novinare.

Pri kraju knjige dat je vrlo sažet, ali instruktivan zaključak cjelokupnog autorovog izlaganja kako na našem tako i na njemačkom jeziku, a potom imponantna bibliografija od 553 izabranih bibliografskih jedinica te registar imena i ilustracije.

Uz sitnije nedostatke koji su najvećim dijelom opravdani jer je uistinu na ovako malom prostoru bilo teško sažeti rezultate tako obimnih istraživanja, ova knjiga zaslužuje našu pažnju kao prvi cjelovit pregled kulturnog stvaralaštva Muslimana od sredine XV do sedamdesetih godina našeg stoljeća.

Fehim Nametak

HISTORIJA LOGIKE, Uredio A. N. Prior. »Naprijed«, Zagreb, 1970, str. 254.

U našoj literaturi iz oblasti logike postoji priličan broj studija, rasprava, članaka, itd., ali pregleda istorije logike u obliku knjige gotovo da i nema. Kratki pregledi postoje uglavnom u sklopu udžbenika. Stoga je pojava prevoda *Historije logike* (*History of Logic*), djela koje kompetentno i argumentovano sa dosta informacija obuhvata gotovo sve značajne periode istorije logike, pobudila veliku pažnju i na izvjestan način popunila taj nedostatak. Ova *Historija logike*, koju je grupa autora napisala za filozofsku enciklopediju (*The Encyclopedia of Philosophy*, Editor in Chief Paul Ed-

wards, London—New York, 1967, Vol. 4, str. 513—571), uz sve periode evropske logike obrađuje arapsku, indijsku i kinesku logiku, te u dodatku daje indukciju Maxa Blacka, objavljenu u istoj enciklopediji (Vol. 4, str. 169—181) i pogovor koji je napisao Gajo Petrović.

U ovoj istoriji posebno poglavlje posvećeno je arapskoj logici (autor Nicholas Rescher) koja je zajedno sa kineskom i indijskom logikom u sličnim istorijama bila zanemarljiva ili je samo marginalno spominjana zahvaljujući nekolicini autora, a u prvom redu Ibn Sina-u (Aviceni). Upravo zbog toga za orijentaliste je posebno interesantan onaj dio koji govori o istoriji arapske logike, njenoj ulozi i doprinosima logici uopće, te ćemo se u ovom prikazu zadržati u tom okviru.

Nicholas Rescher (profesor Univerziteta u Pittsburghu i autor značajnih djela *The Development of Arabic Logic*, Pittsburgh, 1964; *Studies in the History of Arabic Logic*, Pittsburgh, 1963; *Al Farabi's Short Commentary »Prior Analytics«*, Pittsburgh, 1963. i drugih) uspio je maksimalnom sažetosti, čisto enciklopedijski, da dá primarna znanja o arapskoj logici i njenoj evoluciji od preuzimanja grčkog aristotelizma i čistih prevoda do završnog perioda i stagnacije. Ovaj njegov rad je u stvari izvod iz spomenutog djela *The Development of Arabic Logic*.

Početak devetog vijeka, tačnije vladavina halife Ma'muna (813—833), predstavlja, kako Ibn Haldun kaže, revolucionarni početak cvjetanja arapske kulture. U tom »revolucionarnom početku« snažan uticaj je izvršila i helenska nauka i kultura koja je u arapskom svijetu našla pogodno tle da se afirmiše i dalje razvije. Do pred kraj devetog vijeka na arapski jezik su prevedena mnogobrojna djela grčkih klasika. Za arapsku logiku od posebnog značaja su bili prevodi Aristotelovih logičkih rasprava i drugih studija i komentara o njima. Pojavu logike kod Arapa N. Rescher prati od vremena koje je slijedilo nakon osvajanja Sirije i Iraka kada su Arapi došli u dodir sa grčkom kul-

turom. Značajnu ulogu u to vrijeme, po njegovim riječima, odigrali su sirijski kršćanski učenjaci koji su postavili temelj za razvoj arapske logike. Nakon toga Rescher daje vrlo pregledno sistematizaciju predmeta logike u onoj formi kako su je preuzeli Arapi. Korpus arapskog logičnog zbornika najčešće je sačinjavalo devet knjiga o logici: *Al-Isâgûğî (Uvod)*, *Al-Maqûlât (Kategorije)*, *Al-'Ibâra (Hermeneutika)*, *Al-Qiyâs (Analitika)*, *Al-Burhân (Analitika druga)*, *Al-Gadal (Topika)*, *Al-Mugâlata (Sofistika)*, *Al-Ĥitâba (Retorika)* i *Al-Si'r (Poetika)*.

U drugom dijelu svog rada autor govori o razvoju arapske logike pred kraj devetog vijeka koja se razvijala u okrilju bagdadske škole logičara među kojima je najistaknutija ličnost al-Fârâbi. N. Rescher ističe tri glavna kvaliteta ove škole koji se ogledaju u velikom broju prevoda grčkih logičkih djela, izvanrednim komentarima Aristotelovih logičkih rasprava koje su vršili Al-Fârâbi, Mattâ ibn Yûnus i Yahyâ ibn 'Âdî i izučavnju nekih izvanaristotelovskih tema.

Posebno mjesto u istoriji arapske logike zauzimaju Ibn Sînâ (Avicena) svojim djelima iz logike. Svoj rad na logici on nije zasnivao isključivo na izučavanju Aristotelovih tekstova, nego se udubljavao u samu materiju i obradio je na svoj vlastiti način. To čini osnovnu razliku između njegovog pristupa logici, koji naziva »istočnjačkim«, i »zapadnjačkog« pristupa bagdadske škole čiji predstavnici nisu rado odstupali od Aristotelovih tekstova. Ibn Sînâ-u i njegovom utjecaju N. Rescher posvećuje posebno mjesto, da bi zatim govorio o logičarima iz Andaluzije među kojim je svakako najznačajniji Ibn Rušd (Averoes). Njegovi izvanredni komentari Aristotela i izvjesni istorijski podaci o razvoju logike, koje iznosi u svojim radovima, zaslužuju posebnu pažnju.

Završnu fazu razvitka arapske logike (XIV i XV vijek), po riječima autora, karakteriše veliki broj udžbenika, komentara, superkomentara, ali je to ipak epoha u kojoj više nema stvaralaca, čak ni

onih izvanrednih polemičara između istočne i zapadne škole, kakvi su bili Fahr ad-Dîn ar-Râzî i njegovi sljedbenici s jedne strane, i Kemâl ad-Dîn, Ibn Yûnus i Al-Abhari s druge strane.

U posljednjem dijelu (str. 55) N. Rescher sumira doprinose arapskih logičara svjetskoj logici: »(1) Al-Farabijeva silogistička teorija induktivnog zaključivanja, (2) Al-Farabijevo učenje o budućoj kontingenciji, (3) Avicena teorija o »kondicionalnom sudu« i (4) Averoesova brižljiva rekonstrukcija Aristotelovih teorija modalne silogistike«. Uz to, treba svakako spomenuti značaj koji je arapska logika imala u prenošenju grčkog aristotelizma na Zapad. Logika koja se razvijala u školama i na univerzitetima zapadne Evrope između XI i XV vijeka obilato je koristila prevode Aristotelovog *Organona* na arapski jezik, te radove Ibn Sînâ-a i Ibn Rušda koji ulaze u ono što se naziva »nova logika« (ars nova). O tome govori i Ernest A. Moody u Historiji logike u poglavlju o srednjovjekovnoj logici.

Na kraju, neka nam bude dopušteno, da uz sve pohvale knjizi i njene neosporne kvalitete ukažemo i na neke momente koji u poglavlju o arapskoj logici nisu dovoljno obrađeni. Prvo, nije dovoljno obrađen istorijski trenutak u kojem se javlja arapska logika. Ni logika, kao ni bilo koja druga oblast ljudske misli, a pogotovo njena istorija, ne može se pravilno shvatiti bez precizne odredbe društveno-historijskih uslova u kojim se javlja. Drugo, nije ništa rečeno o razvoju nauka, a posebno filozofije pod čijim se okriljem i javlja logika kao zasebna nauka. Treće, nije ukazano na značaj koji su arapski logičari pridavali *Izagogi* od Porfirija, čiji je rezultat bio prava poplava prolegomena takve vrste pod naslovom *Isâgûğî*. Četvrto, postoji jedna pretpostavka koja je više puta potvrđivana, a koju autor ne navodi, a to je da je Ibn al-Muqaffa' (umro 757. ili 759. godine) prvi preveo Aristotelova djela *Kategorije* (*Al-Maqûlât*), *O tumačenju* (*Al-'Ibâra*) i *Analitiku* (*Al-Qiyâs*), što bi značilo da su se prvi prevodi Aristotela na

arapskom jeziku pojavili prije smrti Ibn al-Muqaff'a, dakle prije 757. godine,¹ a ne oko 850, kako navodi autor (str. 49).

Ovi nedostaci, a prije svega oni koji se odnose na nedovoljno široku obradu pojedinih pitanja, vjerovatno su došli kao rezultat ograničenosti prostora kavu nameće izrada enciklopedija. Posebna odlika ove knjige je i u tome što pruža bibliografske podatke o najvažnijoj literaturi i bilješke o autorima, čime je postala koristan priručnik za daljnje proučavanje naznačenih činjenica i problema.

Pored već navedenih vrijednosti, spomenimo još jedanput, ovo je jedno od rijetkih djela objavljenih kod nas koje u okviru svjetskog pregleda filozofije ili filozofskih disciplina relativno značajnu pažnju poklanja razvoju i ulozi arapsko-islamske filozofije i njenih disciplina.

Amir Ljubović

Nerkez Smailagić, **KLASIČNA KULTURA ISLAMA**, knjiga I, Zagreb 1973, str. 595.

Knjiga *Klasična kultura Islama* Nerkeza Smailagića predstavlja hrestomatijski prikaz klasične islamske kulture promatrane u njenim osnovnim konstituirajućim elementima. Prva knjiga, koju prikazujemo, obrađuje tri duhovno međusobno povezane oblasti: teologiju, filozofiju i znanosti, a druga knjiga će, po riječima autora u Predgovoru, biti posvećena glavnim doprinosima na

¹ O prevodu Aristotelovih djela na arapski jezik Ibn al-Muqaff'a govori se na više mjesta. Spomenućemo samo neka djela. Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, Sv. I, Wiemar 1898, str. 158, Ḥannā al-Fahūrī, *Istorija arabske literature*, Moskva 1959, Sv. I, str. 337; Al-dukūr Sawqī Dayf, *Al-'ašr al-'abbāsi al-awwal*, Kairo, s. a. str. 511.

području zajednice i države, prava, literature i umjetnosti.

Imajući u vidu sve istorijske pretpostavke islama, njegovo mišljenje, religiju, literaturu, arhitekturu, slikarstvo i sve ono što mu je omogućilo da se u relativno kratkom vremenskom periodu konstituirira u grandioznu civilizaciju, vrlo je teško odrediti islam a da ta odrednica sadrži svu punoću islama kao kulturnog sistema. Odrediti islam isključivo kao islam — religiju bilo bi pogrešno. Jer ni islam, kao ni jedina druga religija, a pogotovo monoteistička nije mogao ostati u svojim duhovnim i transcendentnim okvirima. Čovjek islamske kulture nije imao samo odnos potčinjenosti apstraktnoj misli koja bi se držala negirajući prema svemu realnom što postoji, odnos potčinjenosti jednom i svemogućem bogu (stvoritelju), nego i mnoštvo drugih odnosa koji su mogli od naroda razdijeljenog i rascjepkanog na mnoga plemena načiniti zajedništvo, duhovno i političko, jednu imperijalnu državnu konstrukciju koja je doživjela čudesnu ekspanziju prostiranja i snage i na kraju jednu specifičnu civilizaciju koja je utisnula dubok pečat svjetske povijesti, a posebno azijskom i afričkom svijetu.

Nerkez Smailagić u Uvodu (str. 17—119), moglo bi se reći sasvim opravdano, prihvata okvire koje je iznio S. D. Goitein u svom djelu *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden 1968), pošto sadržavaju u sebi sve ono fundamentalno u islamskom kulturno-istorijskom kompleksu. Te okvire sačinjava četveročlana odrednica: islam — oblik arapske samokonstitucije (1), islam — nova monoteistička religija (2), islam — politička zajednica (3) i islam — osebujna civilizacija (4).

Nakon ovakve odredbe islama Smailagić je u *drugom poglavlju* Uvoda (Bog jedan jedini — temeljni princip islama, str. 31) dao: (1) opšte poglede na islam, »bitno novu, izvornu viziju boga, svijeta, života i čovjeka«, posljednju i konačnu objavu u egzoteričkoj istoriji;

(2) elemente učenja o bogu, ukazujući na neobičnu raznolikost učenja i dubinu promišljanja, u kojoj se »transcendentno — apsolutno jezgro božije jedinstvenosti očuvalo kroz cijeli ovaj razvoj i ostalo temeljnom značajkom islama«; (3) dokaze egzistencije koji su »temeljno postulirani, logički vođeni, mada ne uvijek do kraja razrađeni, ali jasni po svojoj intenciji i izvodu« i na kraju (4) odnos boga i sudbine.

U *trećem poglavlju* (Učenje o čovjeku, str. 60) autor je izložio (1) islamsko učenje o čovjeku, njegovom položaju, dužnosti i sreći u životu, što je uslovljeno opštom koncepcijom islama gdje se definira čovjek u aspektima njegove zemaljske egzistencije i onostranog života, transcendentne perspektive. Uz to su obrađeni (2) predislamski religiozno — antropologijski motivi i (3) islamska gnosa.

Govoreći u *četvrtom poglavlju* o aspektima islamske duhovnosti (str. 74), Nerkez Smailagić ističe da ona odražava i u sebi sabire smisao Orijenta za refleksiju i kontemplaciju, davno — orijentalnu misaonu tradiciju u kojoj prevladava mistička orijentacija, te složeni i svestrani kompleks helenističke kulture, prvenstveno filozofije — aristotelizam i neoplatonizam. U tom poglavlju je obrađena (1) helenistička baština, a potom (2) spiritualistički pristup objavi, odnosno Qur'ānu, koji ima centralno mjesto u cjelokupnom čovjekovom životu i od čijeg pravilnog shvaćanja zavisi osmišljenje ovozemaljskog života i sve eshatologijske implikacije koje sadrži. Iz te potrebe da se obrazloži božije djelo izrasle su čitave discipline.

Znanostima u islamskoj kulturi posvećeno je *peto poglavlje* (str. 108). U njemu je ukazano na razvoj nauka i njegovu uvjetovanost položajem koji je bio izuzetan, ali takođe dimenzioniran transcendentnom perspektivom i svrhom islama. Zatim su date najznačajnije klasifikacije nauka i kriteriji po kojim su one vršene.

Na kraju uvodne studije, u kojoj je autor izložio svoje poimanje

islamske kulture i dao izvjesnu sintezu tekstova koji slijede, data je bogata bibliografija (str. 115).

Hrestomatiji je posvećen najveći dio knjige (str. 121 — 595). Načiniti izbor studija iz islamistike, oblasti bogate i pune suprotnosti, značilo je suočiti se s mnoštvom knjiga i članaka. U tom obilju materijala ima možda i nevažnih i nezanimljivih tekstova, ali ima i veliki broj značajnih i vrlo interesantnih koji su teško dostupni, bilo zbog jezičke barijere, bilo zbog nemogućnosti nabavke određene literature. Otuda pažljivo odabiranje onoga što je vrijedno i trajno i njegovo prevođenje na naš jezik ima posebnu vrijednost. Smailagićev izbor obuhvata relativno veliki broj tekstova, sintetičkih studija, kojima je autor pokušao u formi jedne cjeline odrediti i rasvijetliti bitne crte i glavne aspekte klasične kulture islama. Držeći se strogo sadržajnih okvira on je uspio da postigne jedinstvo tekstova s jedne strane, a s druge da omogući čitaocu slobodno kretanje u materiji neovisno od njegovih shema i podjela. U zbirci se nalaze tekstovi L. Gardeta, Anawatija, H. Laousta, H. Corbina i M. M. Shariffa. Izvan hrestomatije ostali su tekstovi nekolicine poznatih orijentalista i islamologa, no kako je izbor stvar individualnog kriterija (znanja, mjerila i naklonosti), nećemo govoriti o tome koje bismo autore i tekstove radije vidjeli u ovoj hrestomatiji.

Budući da u našoj literaturi nema ni jedan cjelovit rad u formi knjige koji prikazuje veliku i bogatu cjelinu klasične kulture islama, možemo reći da je ova knjiga zanimljiv i neobično koristan prilog našem spoznavanju i doživljavanju islamskog kulturnog kruga. Uvodna studija, kvalitet izbor, korektni prevodi i na kraju uspješno povezivanje uvodne studije i odabranih tekstova u jednu cjelinu, uvjeravaju nas da će biti vrlo interesantno i vrijedno ono što će nam Nerkez Smailagić prezentirati u drugoj knjizi.

Amir Ljubović

Fevzi Mostarac, BULBULISTAN. Preveo, uvod i komentar napisao Džemal Čehajić, »Svjetlost«, Sarajevo, 1973, str. 142.

Tokom svoje istorije naši narodi su bili izloženi različitim utjecajima stranih kultura — bizantijske, romanske, germanske i orijentalne (osmansko-turske) kulture. Sve ove kulture nisu djelovale jednako na sve regione naše zemlje ni vremenom ni intenzitetom, a neki naši krajevi bili su sasvim po strani nekih kultura koje su vladale drugim našim krajevima.

U toku, otprilike, pet vijekova turske vlasti u našim krajevima naši su ljudi dali u krugu orijentalne civilizacije, kojoj su pripadali, brojne državničke, vojskovođe i, što je posebno značajno, istaknute stvaraoce na polju duhovne kulture: pisce, pjesnike i naučnike. U nizu pisaca i pjesnika (zahvaljujući istraživanjima naših orijentalista sada se zna da ih je bilo samo u Bosni i Hercegovini preko dvjestopedeset ali se stalno otkrivaju i spasavaju od zaborava nova imena) koji su pisali na tri orijentalna jezika najviše je bilo takvih koji su se u svojim djelima ugledali na istaknute pisce i pjesnike arapske, turske i perzijske literature. Bio je i znatan broj takvih čiji je doprinos orijentalnoj nauci i kulturi bio značajan upravo zbog njihove originalnosti oplođavanja te kulture našim slavenskim elementima, posebno onim preuzetim iz našeg bogatog folklor. U ove naročito treba ubrojati Sabita Užićanina, Nerkesija i Derviš-pašu Bajezidagića koji su stvorili i posebne škole u osmanskoj klasičnoj (divanskoj) poeziji.

U krugu onih naših ljudi koji su dali vidan doprinos našoj kulturi na orijentalnim jezicima istaknuto mjesto zauzima Fevzi Mostarac, pjesnik koji je pjevao na perzijskom i turskom jeziku. U rukopisnoj ostavštini naših ljudi koji su pisali na orijentalnim jezicima mnogo je manje sačuvano djela na perzijskom jeziku usljed toga što je na perzijskom znatno manje i pisano, a po-

red toga mnoga od tih djela vremenom su izgubljena. Najznačajnije djelo napisano na perzijskom jeziku kod nas je svakako Bulbulistan Fevzija Mostarca. Ovaj pjesnik je evropskoj i svjetskoj javnosti poznat od Milićeva prijevoda ovog djela na francuski jezik, međutim sada imamo i prijevod Bulbulistana na naš jezik od Dž. Čehajića, a osim toga Čehajić je posebno preveo i obradio i Fevzijeve pjesme spjevane na turskom jeziku.

Fevzi je pjesnik, mistik — pripadnik derviškog reda mevlevija koji je predavao Mesneviju, djelo Galaluddina Rumija, osnivača ovoga reda. Rođen je u Blagaju između 1670. i 1677. godine, a živio je u Mostaru. Umro je 1747. Fevzi je napisao, koliko se sada zna, dvadesetak pjesama na turskom jeziku koje su različitog sadržaja i literarno-estetske vrijednosti. Tu su zastupljeni kronogrami tadašnjim poznatim ličnostima, gazeli (kratke lirske pjesme), rubaije (četverostihovi), elegije, panegirici i pobožne pjesme. Njegov Bulbulistan (Vrt slavuja), pisan na perzijskom jeziku u prozi, protkan je stihovima koji su siže neposredno prethodno ispričane pouke (anegdote). U Bulbulistanu autor izlaže svoj mistički pogled na svijet; predočivši ljudima »pravu suštinu ovosvjetskog besciljnog života«, daje pouke svijetu »koji je ogrezao u grijesima«; prepričava drevne orijentalne legende punemudrih pouka. Djelo je završeno 1739. godine kao kruna Fevzijevoг zrelog stvaranja.

Za svoje uzore Fevzi je uzeo slavne perzijske i turske pjesnike Sa'dija, Gamiija, Šuga'a i Kemal-paša-zadea ali su u djelu najizraženiji utjecaji upravo prve dvojice. U koncepciji djela i podjeli na poglavlja gotovo se isključivo orijentirao na oponašanje Gamijeva Baharestana. Ali Fevziju se ne može poreći ni izvjesna originalnost koja se najviše ogleda u tome što je njegovo djelo ipak produkt njegova vremena, slika aktuelnih društvenih uslova i pokušaj da sa svojim djelom utječe na promjenu odnosa u društvu. Međutim, u nemogućnosti

da nađe bilo kakav izlaz iz te situacije glavni naglasak stavlja na duhovni život kao jedinu realnost kojoj treba posvetiti punu pažnju. U Fevzijevim stihovima se osjeća prizvuk ogorčenja na sudbinu koja je u stvari rezultat loših društvenih prilika i protiv koje se ne može ništa učiniti:

»Kome da zaplačem zbog
nepravde i nasilja neba?«

Fevzi slika atmosferu u kojoj su osiromašene mase Bosne i Hercegovine na početku XVIII stoljeća, iscrpljene ratovima i zloupotrebom vlasti, bile u vrlo teškom položaju i traži razumijevanje za njih. Njegov senzibilni duh dobro osjeća nepravde društva u kome su novac i bogatstvo svemoćni. Fevzijeve simpatije su na strani malih, siromašnih ljudi i skrušenih derviša. Oni su puni mudrosti, vrlina, poštenja. Klonio se društva bogatih jer su skloni nepravdi i nasilju. Neka od poglavlja Bulbulistana načinom pripovijedanja, svojom mudrošću i svježinom pričanja, podsjećaju na anegdote iz »Hiljadu i jedne noći«.

Likove nalazi među historijskim ličnostima Bliskog istoka — vladarima, vezirima, učenjacima — i Fevzi ih prenosi na naše tle i na njihovim primjerima daje galeriju likova koji odražavaju domaće socijalne strukture njegova doba.

Uvodna studija Džemala Čehajića o Fevziju i njegovu književnom djelu je zaista instruktivna, znalčki opskrbljena podacima o autoru i o djelu koje je trebalo tražiti po neobjavljenim rukopisima, puna razumijevanja kako za autora tako i za ovu vrstu književnosti uopće. Uostalom Džemal Čehajić je preveo i izdao i ostale Fevzijeve pjesme ranije spomenute (v. Prilozi za orijentalnu filologiju XVIII—XIX, Sarajevo, 1973, str. 285—314). Kritički prijevod Bulbulistana koji je rađen na osnovu šest pronađenih rukopisa (četiri se nalaze u Orijentalnoj zbirci JAZU u Zagrebu, a dva u Univerzitetskoj biblioteci u Bratislavi) urađen je besprijekorno, mada na nekoliko mjesta i suviše doslov-

no. Ne možemo a da ne skrenemo pažnju i na manje propuste koji su najvećim dijelom greške štamparije, iako ima takvih koje idu na dušu autoru (nejasnoće u pojedinim bilješkama: str. 99, bilj. 69 i sitnije greške u literaturi i izvorima str. 139—142).

S obzirom da se nalazimo na početku izučavanja i vrednovanja orijentalnih književnosti stvaranih i njegovanih od strane naših ljudi, izdavanje Bulbulistana Fevzija Mostarca je krupan doprinos u tom pravcu. Zato na ovom poduhvatu priznanja upućujemo i Džemalu Čehajiću i biblioteci »Kulturno nasljeđe« preduzeća »Svjetlost«.

Fehim Nametak

Ešref Kovačević, GRANICE BOSANSKOG PAŠALUKA PREMA AUSTRIJI I MLETAČKOJ REPUBLICI PO ODREDBAMA KARLOVAČKOG MIRA, »Svjetlost« Sarajevo, 1973, str. 325 + 2 geografske karte

Razvoj događaja s konca XVII stoljeća ukazivao je na slabljenje i neminovnu propast Osmanskog carstva. Još od vremena Sulejmana Zakonodavca Carstvo je pokazivalo simptome slabosti, a od smrti Mehmed-paše Sokolovića stagnacija a zatim i nazadnak bili su sve očigledniji. Pored svega Carstvo se nepromišljenošću vezira upuštalo u nepotrebne ratove koji su umjesto novih teritorija donosili samo gubitke. Situacija nakon dugog i iscrpljujućeg Bečkog rata sa Austrijom primorala je Turke da sa Austrijom i Mletačkom republikom sklope mirovni ugovor u Sremskim Karlovcima 1699. godine.

Ovo vrlo važno historijsko pitanje u našoj historiografiji nije bilo dovoljno obrađeno do pojave knjige Ešrefa Kovačevića *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*. Jedini izuzetak, po riječima samog autora, predstav-

lja rad S. Srkulja koji je, u vezi sa granicama bosanskog pašaluka poslije Karlovačkog mira, objavio tekst ugovora na talijanskom jeziku o granicama ovog pašaluka prema Austriji u Vjesniku kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva (Zagreb, 1907, str. 24—43). Sada smo u situaciji da ovo pitanje o kome smo imali površna znanja sagledamo potpuno i detaljno.

Ešref Kovačević je već ranije skrenuo na sebe pažnju kao ozbiljan naučni radnik i prevodilac s turskog jezika. I u ovom radu, koji je njegov dosada najozbiljniji doprinos nauci, on je pokazao svoje veliko poznavanje materije koju tretira.

Knjiga *Granice Bosanskog pašaluka* sadrži predgovor i dva dijela:

U predgovoru (str. 5—12) autor ističe važnost obrade ugovora o razgraničenju između Osmanskog carstva i Austrije. Autor je imao na raspolaganju četiri primjenka ugovora o razgraničenju, a kao osnovni poslužio mu je jedan od dva rukopisa koji se čuvaju u Arhivu muzeja Topkapı u Istanbulu zbog toga što su najpotpuniji. Tokom prevodenja ugovora o razgraničenju autor je proputovao čitavom dužinom tadašnje sjeverozapadne granice Osmanskog carstva (odnosno Bosanskog pašaluka) prema Austriji i Mletačkoj republici kako bi ubicirao toponime i što tačnije odredio samu granicu što je za radove ovakve vrste od izuzetne važnosti.

Prvi dio knjige sadrži Uvod (str. 15—63), II Razgraničenje sa Austrijom (str. 64—107), III Razgraničenje sa Mletačkom republikom (str. 108—151), IV Zaključak (str. 152), Skraćnice (str. 153), Izvori i literatura (str. 155—162).

Sam Uvod predstavlja vrlo instruktivnu, reklo bi se enciklopedijski sažetu pisanu, studiju o zbivanjima u Osmanskoj carevini u XVII st., o smjeni nesposobnih sultana i nekoliko izuzetno sposobnih, ali također i nesposobnih vezira koji svi skupa nisu znali ni mogli zaustaviti historijski tok propadanja Carstva. Ova uvodna studija je neophodna za razumijevanje situacije koja je dovela do potpisivanja ugovora ko-

jim Porta prvi put zvanično priznaje slabost svog režima i nemoć da se odupre organiziranijim evropskim silama.

Sam tekst ugovora podijeljen je na dva dijela. Prvi dio je tekst ugovora o razgraničenju s Austrijom, a drugi ugovor o miru s Mletačkom republikom. Ovaj tekst sa izuzetno kitnjastim uvodom bilo je vrlo teško prevesti, ali je to na zadovoljstvo svih onih koji će se koristiti ovim djelom učinjeno na veoma stručan način.

Prvi dio ugovora, onaj koji se odnosi na granicu sa Austrijom, obuhvata razgraničenja ovim redom:

1. Granice rijekom Savom
2. Granice rijekom Unom
3. Granice područja Novi
4. Granice područja Bužim
5. Granice područja Vrnograč
6. Granice područja Velika i Mala Kladuša
7. Granice područja Cetin, Peći, Boričevac, Stara Ostrovica i Kulen Vakuf
8. Granice područja Tržac, Ostrožac, Bihać, Brekovića i Drežnik na lijevoj strani Korane
9. Granice područja Izačić i Bihać
10. Granice područja Orašac, Lapac,
11. Granice područja Srb
12. »Granice prema Hrvatskoj«

Poglavlje »Razgraničenje sa Mletačkom republikom« obuhvata

- a) Ugovor o miru sa Mletačkom republikom i
- b) Granice prema Mletačkoj republici

Razgraničenje sa Mletačkom republikom obuhvata:

1. Granica od tromeđe na Debelom brdu do Knina
2. Granični luk oko Knina
3. Granični pravac Knin—Vrlika
4. Granični luk oko Vrlike
5. Granični pravac Vrlika—Sinj
6. Granični luk oko Sinja
7. Granični pravac Sinj—Zadvarje
8. Granični luk oko Zadvarja
9. Granični pravac Zadvarje—Vrgorac
10. Granični luk oko Vrgorca
11. Granični pravac Vrgorac—Čitluk
12. Granični luk oko Čitluka i Gabele

13. Granični pravac Gabela—Kopita na brdu Polici
14. Granični pravac Polica—morska obala.

Na kraju ovog dijela knjige je kratak zaključak u kome su sumirani razlozi koji su doveli do razgraničenja (str. 152), Skraćenice upotrijebljene u ovoj knjizi (str. 153) i Izvori i literatura (str. 155—162).

Drugi dio knjige je: I Turski tekst ugovora o miru sa Austrijom (str. 165—184), II Turski tekst Ugovora o granicama sa Austrijom (str. 185—207), III Turski tekst Ugovora o miru sa Mletačkom republikom (str. 208—220), IV Turski tekst Ugovora o granicama sa Mletačkom republikom (str. 221—254), V Prijevod Ugovora o granicama sa Austrijom

(str. 255—274) i VI Prijevod Ugovora o granicama sa Mletačkom republikom (str. 275—299). Uzgred ističemo da je sve tekstove na turskom jeziku Ešref Kovačević ispisao vlastoručno, što predstavlja vizuelni ukras knjige.

Na kraju knjige je Registar ličnih imena i geografskih naziva (str. 301—319).

Doprinos knjige Ešrefa Kovačevića Granice Bosanskog pašaluka u proučavanju povijesti Bosne i Hercegovine je od evidentne vrijednosti. Ovakve monografije su preduvjet za nastajanje jedne dobre sinteze o povijesti Bosne pa i šire, svih južnoslavenskih zemalja.

Fehim Nametak

SADRŽAJ — SOMMAIRE

1. In memoriam (Omer Mušić, Besim Korkut, Hasan Kalešić i Muhamed Tajib Okić)	5
2. Sulejman Grozdanić, Orijentalni institut — Institute for oriental studies	13
3. Salih Trako i Lejla Gazić, Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta u Sarajevu — The manuscript collection of the Institute of oriental studies of Sarajevo	27
4. Fehim Dž. Spaho, Arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu — The Archives of the Institute of oriental studies of Sarajevo	45
5. Bisera Nurudinović, Pregled izdanja Orijentalnog instituta sa bibliografijom radova u njima	57
6. Branislav Đurđev, Turski prevod rudarskog zakona za Novo Brdo despota Stefana Lazarevića — Version turque de la loi minière du despote Stefan Lazarević	114
7. Adem Handžić, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa) — Development of some towns in Bosnia in the XVIth century (the role of the state and the »wakufs«)	133
8. Ahmed S. Aličić, Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine — The register of the bosnian army of the eve of the Mohaç battle of 1526	171
9. Muhamed A. Mujić, Jezičke i sadržinske osobenosti vakuf-nama iz Mostara (druga polovina XVI stoljeća) — The peculiarities of language and contents of the wakufnama of Mostar (second half of the XVIth century)	203

10. Srđan Janković, Polovi diglosije u arapskom	
— The poles of diglossia in arabic	225
11. Teufik Muftić, Leksika za boje u arapskom (morfološko- -semantički osvrt	
— Colour lexis in arabic (Morphological and Syntactic Review)	227
12. Fehim Nametak, Tursko društvo u ranim romanima Re- šada Nurija Güntekina	
— Turkish society in the early novels of Reshat Nuri Güntekin	301

Osvrti

1. Amir Ljubović, Osvrt na monografiju o Hasanu Kafiju Pruščaku	337
--	-----

Ocjene i prikazi

1. Filipović Nedim, <i>Princ Musa i Šejh Bedredin</i> (Fehim Nametak)	351
2. Dr Adem Handžić, <i>Tuzla i njena okolina u XVI vijeku</i> (Dr Mustafa Imamović)	356
3. Dušanka Bojanić, <i>Turski zakoni i zakonski propisi iz XV</i> <i>i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast</i> (Fehim Dž. Spaho)	359
4. Teufik Muftić, <i>Arapsko-srpskohrvatski rječnik</i> (Amir Ljubović)	360
5. Sulejman Grozdanić, <i>Na horizontima arapske književno- sti</i> (Lejla Gazić)	362
6. Smail Balić, <i>Kultura Bošnjaka — muslimanska kompo- nenta</i> (Fehim Nametak)	366
7. <i>Historija logike</i> (Amir Ljubović)	369
8. Nerkez Smailagić, <i>Klasična kultura islama</i> (Amir Lju- bović)	371
9. Fevzi Mostarac, <i>Bulbulistan</i> (Fehim Nametak)	373
10. Ešref Kovačević, <i>Granice Bosanskog pašaluka prema</i> <i>Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog</i> <i>mira</i> (Fehim Nametak)	374